

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK LEHÇELERİNDE BİRLEŞİK FİLLERİN KARŞILAŞTIRMALI BİR
İNCELEMESİ
(KAZAK TÜRKÇESİ, TÜRKİYE TÜRKÇESİ, ÖZBEK TÜRKÇESİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hande BAYRAK

Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı

Programı : Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı

MANİSA
2010

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK LEHÇELERİNDE BİRLEŞİK FİLLERİN KARŞILAŞTIRMALI BİR
İNCELEMESİ
(KAZAK TÜRKÇESİ, TÜRKİYE TÜRKÇESİ, ÖZBEK TÜRKÇESİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hande BAYRAK

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 06 Ağustos 2010

Tezin Savunulduğu Tarih : 23 Ağustos 2010

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

Diğer Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Ayşe İLKER

Yrd. Doç. Dr. Ertan GÖKMEN

MANİSA
2010

ÖZET

Bu çalışmada Türk lehçelerinde birleşik fiiller yapı, işlev ve anlam gibi farklı açılardan incelenmiştir. Bunun için karşılaştırmalı bir yöntem seçilmiştir. Türk dilinin üç farklı kolundan (Oğuz, Kıpçak, Karluk) lehçeler seçilmiş ve karşılaştırılmıştır. Bu lehçeler Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesi'dir.

Çalışmada önce birleşim kavramı, eylem ve eylem öbekleri konularına değinilmiş ve sonra da genel olarak bu lehçeler hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Bunun yanında, birleşik fiiller konusundaki görüşlere ve üç lehçede birleşik fiillerin yapısı hakkında yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Araştırmalardaki görüşlere ek olarak, bu lehçelerin bazı yazılı materyalleri taranarak, yapı ve işlevlerine göre sınıflandırması yapılmıştır.

Çalışmanın sonunda Kazak ve Özbek Türkçeleri arasında Türkiye Türkçesi'nden daha fazla benzerlikler bulunmuştur. Bununla birlikte, üç lehçe arasında da bazı benzerlikler bulunmaktadır. Diğer bir önemli özellik de Türkiye Türkçesi'ndeki birleşik fiil sayısıdır. Türkiye Türkçesi'ndeki birleşik fiil sayısı diğer iki lehçedekinden daha azdır. Bunun nedeni, Türkçede dilbilgiselleşmenin ileri derecede olmasıdır. Türkçede "yori-" gibi bazı müstakil fiiller dilbilgiselleşme sonucunda ek haline dönmüştür. Bu müstakil fiil, Türkçede ek olarak "-yor" haline dönerken, Kazak Türkçesi'nde "jür-", Özbek Türkçesi'nde ise "yür-" olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Bu çalışmanın diğer Türk lehçelerindeki birleşik fiiller ve incelenecek diğer konular için yararlı olacağını umarım.

ABSTRACT

In this study we have examined compound verbs in Turkic dialects from different perspectives such as structures, functions and meanings. In order to do this, we have chosen a comparative methods. Three important Turkic dialects form different dialectical groups, (Oğuz, Kıpçak and Karluk) have been chosen and compared. These dialects are Turkish, Kazak Turkish and Özbek Turkish.

At the beginning of the study we have deal with the concepts of compoundedness, phrases, verbs and verb phrases, and then we have given some information about these dialects in general. For this purpose, we have put forward researches' views on these issues and the structure of these three dialects about compound verbs. In addition to the views of researches, we have scanned some written materials of these dialects to collect the samples and classified them according to their structures and functions.

At end of this study, we have discovered that Kazak Turkish and Özbek Turkish have more similarities than Turkish. Together with this, we have also found that some crucial similarities have taken place among all these three dialects. Another important peculiarities that we have found is the number of compound verbs in Turkish. In Turkish the number of compund verbs is less than other two dialects. The reason should be advanced grammaticalisation taking place in Turkish, because some words in Turkish have turned into suffixes such as the verb *yorır*. This separate verb became –yor suffix in Turkish, but stayed unchangeable in Kazak as *jür-* and in Özbek as *yür-*.

I hope that this study will be usefull for those studies which will examine other Turkic dialects regarding compaound verbs and other topics.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “ Türk Lehçelerinde Birleşik Fiillerin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23.08.2010
Hande Bayrak

ÖNSÖZ

Bu tez, Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde birleşik fiiller üzerindeki önemli araştırmacıların görüşlerini incelemek ve bu lehçelerde kullanılan birleşik fiillerin durum ve yapılarını karşılaştırmalı olarak ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla karşılaştırma yönteminden yararlanılmış ve gramer kitaplarının birleşik fiiller ile ilgili bölümleri incelenmiştir.

Çalışmamızda araştırmacıların birleşik fiiller hakkındaki görüşlerinin örnekleriyle birlikte verilmesine özen gösterilmiştir. Hazırlama sürecinde araştırmacılarımızın görüşlerine katılıp katılmamamızın nedenleri de izah edilmiştir.

Tezin hazırlanma aşamasında Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi edebi ürünleri yanında, kaynakçada künyeleri verilen gramer kitaplarından, konu ile ilgili yazılmış makalelerden ve tezlerden de yararlanılmıştır.

Bu çalışma, bilim adamlarımızın, araştırmacılarımızın Türkçeye bakışlarındaki özgün yöntemlerden faydalanılarak gerçekleştirilmiştir.

Tezin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT'a, değerli hocam Prof. Dr. Ayşe İLKER'e ve aileme teşekkür ederim.

Bu çalışmanın bundan sonra bu konuda araştırma yapacak kişilere yardımcı olacağını umuyorum.

MANİSA 2010

Hande Bayrak

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vi

I. BÖLÜM

1. Giriş.....	1
1.1. Konu, Amaç, Kapsam.....	1
1.2. Yöntem.....	2
1.3. Literatür Taraması.....	3
1.4. Kazak ve Özbek Türkçeleri'nin Genel Özellikleri.....	6-13
1.4.1. Kazak Adı.....	6
1.4.2. Kazak Türklerinin Genel Tarihi.....	7
1.4.3. Kazak Türkçesi.....	8
1.4.4. Özbek Adı.....	10
1.4.5. Özbek Türklerinin Genel Tarihi.....	10
1.4.6. Özbek Türkçesi.....	12
1.5. Birleşik Kelime ve Özellikleri.....	13
1.6. Türk Lehçelerinde Birleşik Kelime Sorunu.....	20
1.7. Birleşik Kelimelerin Yazımı.....	23-25
1.7.1. Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler.....	23
1.7.2. Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler.....	24

II. BÖLÜM

2. Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Genel Gramer Özellikleri.....	26-49
2.1. Kazak Türkçesi'nin Genel Gramer Özellikleri.....	26
2.2. Özbek Türkçesi'nin Genel Gramer Özellikleri.....	38

III. BÖLÜM

3. Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesi'nde Birleşik Fiillerin Değerlendirilmesi.....	50-135
3.1. Fiil Nedir, Nasıl Tanımlanır.....	51
3.2. Birleşik Fiil ve Genel Özellikleri.....	53
3.3. Genel Türk Lehçelerinde Birleşik Fiil Konusuna Kısa Bir Bakış.....	58
3.4. Türkiye Türkçesinde Birleşik Fiiller.....	63-91
3.5. Kazak Türkçesinde Birleşik Fiiller.....	92-116
3.6. Özbek Türkçesinde Birleşik Fiiller.....	117-135
SONUÇ.....	136-141
BİBLİYOGRAFYA.....	142-144

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
Bk.	Bakınız
KT	Kazak Türkçesi
ÖT	Özbek Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	Türk Dil Kurumu
S.	Sayı
s.	Sayfa

Edebî Eser Kısaltmaları

AA	Âdâm Âvi, Tâhir Mâlik, Taşkent 1997.
AT	Azap Toprakları, Emine Işınso, 1970.
BB	Bu Böyledir, Mustafa Kutlu, İstanbul 1987.
BŞ	Beş Şehir, A.H. Tanpınar, İstanbul 1969.
D	Duvak, Yavuz Bülent Bakiler, Ankara 1971.
DHK	Dokuzuncu Hariciye Koğuşu, Peyami Safa, İstanbul 1973.
EH	Eski Hastalık, Reşat Nuri Güntekin, İstanbul, 1976.
GA	Günâhi Âzim, Murâdcân Mânsurov, Taşkent, 1995.
GDK	Güneşin Dört Köşesi, Mustafa Necati Sepetçioğlu, İstanbul 1983.
HD	Han Duvarları, Faruk Nafiz Çamlıbel, İstanbul 1969.
KG	Qara Közlär, Pirimqul Qadirov, “Oqıtuvçı” nâş., Taşkent 1983.
KGK	Kendi Gök Kubbemiz, Yahya Kemal Beyatlı, Ankara 1989.
M	Muhâbbât, Âbdulla Qahhar, Ğafur Ğulam nâş., Taşkent 1969.
M	Makina, Sevinç Çokum, Ankara 1976.
MA	Mâşâl, Hâmid Ğulâm, Taşkent 1988.
MB	Miñ bir Qıyâfâ, Âmân, Muhtâr, Taşkent 1994.
NT	Nur Tolâ Üy, Gülcâhân Mârdânova, Taşkent 1992.

OS	Osmancık, Tarık Buğra, İstanbul 1983.
ÖK	Ömür Kitabı, Sabir Rüstemhanlı, Bakı 1988.
ÖO	Ölmez Otu, Yaşar Kemal, İstanbul 1978.
S	Seçmeler, Cahit Sıtkı Tarancı, İstanbul 1971.
SA	Säylänmä, Säid Ähmäd, Taşkent 1988.
SH	Seçme Hikâyeler, Ömer Seyfettin, İstanbul 1970.
SÜ	Sürgün, Refik Halit Karay, İstanbul 1965.
ŞB	Şum Balä, Ğafur, Ğulam, “Özbekistan” nâş., Taşkent 1992.
TDS	Türkmen Dilinin Sözlüğü (Bilimsel), Aşgabat 1962.
UH	Uluğbek Hâzinäsi, Adil Yaqubov, Ğafur Ğulam nâş., Taşkent 1980.
VÇ	Ve Çanakkale Geldiler I, Mustafa Necati Sepetçioğlu, İstanbul 1990.
VG	Vida Görüşü, Cämil Älibäyov, Bakı 1981.
Y	Yollar, Stepan Kuruoğlu, Kişinev, 1970.
YAS	Yänä Äldim Sâzimni, Çolpa, Taşkent 1991.
YBY	Yarım Diye Bir Şey Yoktur, Tarık Buğra, İstanbul 1952.
YI	Yıllar, Abdulla Qahhâr, Taşkent 1947.
YH	Yerliklär, Häcviyâ Hängämälär, Änvär Äbidcân, Taşkent 1990.

KAZAK TÜRKÇESİ YAZI ÇEVİRİMİ ALFABESİ¹

	Kazak Türkçesi Alfabeti		Ortak Türk Alfabetine Dayalı Yazı Çevrimi	Kazak Türkçesi Alfabeti		Ortak Türk Alfabetine Dayalı Yazı Çevrimi
	Düz	Eğik		Düz	Eğik	
Ünlüler	A a	<i>A a</i>	A a	О о	<i>О о</i>	О о
	Ә ә	<i>Ә ә</i>	Ä ä	Ө ө	<i>Ө ө</i>	Ö ö
	Е е	<i>Е е</i>	E e	Ү ү	<i>Ү ү</i>	U u
	Ы ы	<i>Ы ы</i>	I ı	Ү ү	<i>Ү ү</i>	Ü ü
	І і	<i>І і</i>	İ i			
Ünsüzler	Б б	<i>Б б</i>	B b	М м	<i>М м</i>	M m
	Ж ж	<i>Ж ж</i>	J j	Н н	<i>Н н</i>	N n
	Д д	<i>Д д</i>	D d	□ □	□ □	Ñ ñ
	Ф ф	<i>Ф ф</i>	F f	П п	<i>П п</i>	P p
	Г г	<i>Г г</i>	G g	Р р	<i>Р р</i>	R r
	Ғ ғ	<i>Ғ ғ</i>	Ğ ğ	С с	<i>С с</i>	S s
	Һ һ	<i>Һ һ</i>	H h	Ш ш	<i>Ш ш</i>	Ş ş
	Х х	<i>Х х</i>	X x	Т т	<i>Т т</i>	T t
	Қ қ	<i>Қ қ</i>	Q q	Й й	<i>Й й</i>	Y y
	К к	<i>К к</i>	K k	З з	<i>З з</i>	Z z
	Л л	<i>Л л</i>	L l	У у	<i>У у</i>	w, uw, üw

¹ Kenan Koç, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. XVIII.

Çift Sesliler	И и	<i>И и</i>	Iy, iy, i	Ю ю	<i>Ю ю</i>	Yu
	Я я	<i>Я я</i>	Ya	Ё ё	<i>Ё ё</i>	Yo
Rusça Sözllerdeki Harfler	В в	<i>В в</i>	V v	Э э	<i>Э э</i>	E e
	Ч ч	<i>Ч ч</i>	Ç ç	Ъ ъ	<i>Ъ ъ</i>	Kesme iş.
	Ц ц	<i>Ц ц</i>	Ts	Ь ь	<i>Ь ь</i>	İnceltme iş.
	Щ щ	<i>Щ щ</i>	Ş ç			

ÖZBEK TÜRKÇESİ YAZI ÇEVİRİMİ ALFABESİ

	Özbek Türkçesi Alfabeti		Ortak Türk Alfabetine Dayalı Yazı Çevrimi	Özbek Türkçesi Alfabeti		Ortak Türk Alfabetine Dayalı Yazı Çevrimi
	Düz	Eğik		Düz	Eğik	
Ünlüler	A a	<i>A a</i>	A a (E e)	У у	<i>У у</i>	U u (Ü ü)
	E e	<i>E e</i>	E e	Э э	<i>Э э</i>	E e
	И и	<i>И и</i>	İ i (I ı)	Ў ў	<i>Ў ў</i>	O o (Ö ö)
	О о	<i>О о</i>	Ä ä			
Ünsüzler	Б б	<i>Б б</i>	B b	П п	<i>П п</i>	P p
	В в	<i>В в</i>	V v	Р р	<i>Р р</i>	R r
	Г г	<i>Г г</i>	G g	С с	<i>С с</i>	S s
	Д д	<i>Д д</i>	D d	Т т	<i>Т т</i>	T t
	Ж ж	<i>Ж ж</i>	C c	Ф ф	<i>Ф ф</i>	F f
	З з	<i>З з</i>	Z z	Х х	<i>Х х</i>	X x
	Й й	<i>Й й</i>	Y y	Ч ч	<i>Ч ч</i>	Ç ç
	К к	<i>К к</i>	K k	Ш ш	<i>Ш ш</i>	Ş ş
	Л л	<i>Л л</i>	L l	Қ қ	<i>Қ қ</i>	Q q
	М м	<i>М м</i>	M m	Ғ ғ	<i>Ғ ғ</i>	Ğ ğ
	Н н	<i>Н н</i>	N n	Ҳ ҳ	<i>Ҳ ҳ</i>	H h

Çift sesler	Ё ё	Ё ё	Ya	Ю ю	Ю ю	Yu
	Ц ц	Ц ц	Ts	Я я	Я я	Ya
Kesme	Ъ ъ	Ъ ъ	Kesme İşareti			

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

Türklük biliminin çalışma alanı yalnızca Türkiye Türkçesi ile sınırlı olmayıp, bütün Türk lehçelerini içermektedir. Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra kurulan Türk cumhuriyetlerinin dilleri üzerine araştırmalar ve çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Sovyetler birliğinin dağılmasının üzerinden geçen süre zarfında üniversitelerde Türk dünyası ile ilgili bölümler açılmış, çalışmalar yapılmıştır. Bugün Türk cumhuriyetlerindeki üniversitelerde *Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları* adı altında yüksek lisans, doktora programları ve bölümleri mevcuttur. Bu alanlarda lehçeler üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yapılmaktadır. Bizim çalışmamız da *Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesindeki* birleşik fiillerin işlenişi üzerine karşılaştırmalı bir çalışma denemesidir.

1.1. KONU, AMAÇ, KAPSAM

Çalışmamızda çeşitli araştırmacıların görüşleri ışığında “birleşik fiil” konusunu ele alacağız. Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesi olmak üzere Türk dilinin üç ayrı lehçesinde inceleyeceğimiz konuyu karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye çalışacağız. Amacımız, birleşik fiiller konusunda, bu üç lehçedeki benzer ve farklı yönleri ortaya koyabilmektir. Ayrıca araştırmacıların birleşiklik, birleşim, birleşik kelime ve birleşik fiil konusundaki görüşlerine yer vererek “birleşik fiil” konusunun tartışmalı yanlarına da çözüm getirebilmek için öneriler sunmaktır.

1.2. YÖNTEM

Tez konusu belli olduktan sonra bu konuyla ilgili daha önceden yapılmış olan çalışmalarını araştırmaya başladık. Gerekli makale ve kitapları elde ettikten sonra bu kaynakların bir sınıflandırmasını yaptık.

Belirlemiş olduğumuz araştırmacıların kitaplarının ilgili bölümlerini fişleme yöntemiyle sınıflandırdık. Tek tek incelediğimiz bu bölümlerde araştırmacıların konu ile ilgili yapmış oldukları tanımlamaları da tek tek karşılaştırdık.

Çalışmamızın ilk kısmında Kazak ve Özbek Türkçeleriyle ilgili kısa bir bilgi vereceğiz. Konunun daha iyi anlaşılması için ikinci bölümde Kazak ve Özbek Türkçelerinin gramerlerinin özellikleriyle ilgili kısa bilgiler vereceğiz.

Konumuz Batı Türkçesi (Türkiye Türkçesi), Kuzey Türkçesi (Kazak Türkçesi), Doğu Türkçesi (Özbek Türkçesi) olmak üzere, Türk dilinin üç ayrı lehçesinde birleşik fiillerin incelenmesidir. Biz başlangıçta başlıkları teker teker üç lehçede karşılaştırmalı olacak şekilde ele aldık. Ancak bu yöntem biraz sıkıntılı oldu. Çünkü bu üç lehçedeki birleşik fiillerin kullanım sıklığı aynı değil ve kimi kelimeler de birbirine denk değildir. Yani; Kazak ve Özbek Türkçelerinde birleşik fiiller –özellikle tasvir fiilleri- yaygın olarak kullanılıyorken, Türkiye Türkçesinde bu lehçelerde kullanılan fiillere karşılık gelebilecek fiiller ya da yapılar bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesinde, dilbilgiselleşme² hadisesi sonucunda, eskiden fiil olan ancak bugün ek olarak kullanılan bazı yapılar, Kazak ve Özbek Türkçelerinde hala birer fiil olarak kullanılmaya devam etmektedir. Örneğin; Türkiye Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan “*yori-*” fiili bugün bir zaman eki olarak kullanılmakta ve Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman yapısını karşılamaktadır. Aynı fiil bugün Kazak Türkçesinde “*jür-*”, Özbek Türkçesinde ise “*yür-*” şekliyle süreklilik ifade etmektedir. Bu nedenle biz çalışmamızı yaparken her lehçeyi kendi içerisinde ayrı ayrı değerlendirmeyi uygun bulduk. Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi gramerlerindeki bileşik fiil konusu ile ilgili özet bilgiler verildikten sonra bu üç lehçedeki benzer ve ayrı yanları tespit etmeye çalıştık.

Karşılaştırmaları yaparken Türkiye Türkçesinde birleşik fiiller ile ilgili ayrıntılı ve esaslı bir çalışma yapmış olan Zeynep Korkmaz’ın görüşlerini esas aldık.

Tezimizin inceleme kısmında belirlediğimiz araştırmacıların önce fiil, daha sonra birleşik fiil konusundaki görüşlerine yer verdik. Daha sonra belirlediğimiz birkaç araştırmacının gramerlerindeki birleşik fiil konusu ile ilgili bölümlere üç lehçede ayrı ayrı özet olacak biçimde yer verdik. Bu arada da kendi fikirlerimizi de ifade ettik.

Tezin sonuç kısmında ise inceleme kısmında yapmış olduğumuz değerlendirmeleri özetledik ve bir karşılaştırmaya tabi tuttuk.

² Kerim Demirci, *Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme*, Bilig, Bahar 2008, S. 45, s.131-146.

1.3. LİTERATÜR TARAMASI

Yukarıda bahsedildiği üzere bu çalışmada biz üç lehçede (Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi) birleşik fiil konusunu ele aldık. Yapmış olduğumuz araştırmada bu üç lehçenin birleşik fiilleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışmaya rastlamadık. Bununla birlikte bu lehçelerin genel gramer yapıları, özellikle fiil ve birleşik fiil oluşumları münferit olarak ele alınmıştır. Ancak bu çalışmaların çoğu kitap bölümlerinden oluşmaktadır. Biz burada daha ayrıntılı bir çalışma yapacağız. Yapılan bu çalışmalardan faydalanmakla birlikte yeni görüş ve değerlendirmelerimizi ortaya koyacağız. Tezi değerlendirme bölümünde bunu yapmadan önce burada konumuzla bağlantılı çalışmalara kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Türkçe olarak yazılmış ilgili kaynaklar:

Gramer kitapları: Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri*; TDK *Türkçe Sözlük*; Editör: Levent Doğan, *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*; Ahmet Buran- Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*; TDK *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*; Ahmet Bican Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*; Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*; Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*; Ferhat Karabulut- Kerim Demirci- İsmail Ulutaş, *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*; Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*; Metin Karaörs, *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*; Nurettin Demir-Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*; Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Gramer*; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*; Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*; Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi- Biçimbilgisi- Cümlebilgisi)*; Tuncer Gülensoy, *Üniversiteler İçin Türkçe El Kitabı*; Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*; Deniz Öztürk, *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller* konu ile ilgili yazılmış kitaplardır.

Makaleler: Çeviren: Muna Yüceol, “Yapmak Neden Etmek Yerine Kullanılıyor Tarihsel Bakış”; Betül Bülbül Oğuz, *Vesilet’ün-Necat’ta Yapısal ve Semantik Açından Birleşik Fiiller*; Hülya Savran, *Türk Dil Bilgisi Öğretiminde Birleşik Fiillerin İşlenişi*

Üzerine; Süleyman Efendioğlu, *Birleşik Zamanlar Üzerine*; Gürer Gülsevin, *Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine*; Annemarie von Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*; Halil İbrahim Delice, *Yüklem Olarak Türkçede Fiil*; Erdoğan Boz, *Birleşik Zarf-fiil Yapısı Üzerine*; Nurettin Demir, *Birleşik Fiiller ve Vurgu: -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü*; Beşir Göğüş, *Türkçede Birleşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği*; Nadir İlhan, *Birleşik Fiil Kuruluşunda A-I-U Ünlüleri*; Dilek Ergönenç Akbaba, *Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-fiil Bulunan Birleşik Fiiller*; Hülya Arslan Erol, *Kazak Türkçesinde Fiil Çekim ve İşletme Eklerinde Ek Kalıplaşmaları*; Gürer Gülsevin, *Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller* konu ile ilgili yazılmış makalelerdir.

Tezler: Ali Tan, *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri (Doktora Tezi)*; Yasemin Kaya, *Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı (Yüksek Lisans Tezi)*; Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu, *“Kıyas ’ül Enbiya”da Birleşik Fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Murat Uzun, *Kazan Tatar Türkçesinde Birleşik Fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Kerim Demirci, *Descriptive Verbs in Kazakh, University of Wisconsin Madison (Doktora Tezi)*; Deniz Öztürk, *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*; Gülnaz İşlek, *Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinde Birleşik Fiil ve Fonksiyonları*; Ali Şeylan, *Türkçe’de Birleşik Fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Akmurat Allanazarov, *Ses, yapı, imla ve söz dizimi açısından birleşik fiiller ve bunların Türkmence ile karşılaştırılması (Yüksek Lisans Tezi)*; Mehmet Canlıses, *Anadolu ve Rumeli ağızlarında anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Mehmet Yılmaz, *Arapça bir kelimeyle Türkçe’nin yardımcı fiilleri şeklinde kurulan birleşik fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Gülsel Sev, *Etmek fiiliyle yapılan birleşik fiiller ve bunların hal ekli veya hal eksiz tamlayıcılarla kullanılışı (Yüksek Lisans Tezi)*; Erhan Giray, *Askad Muhtar’ın “İldizlar” adlı eseri örneğinde Özbek Türkçesindeki geçici birleşik zarf-fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Ahmet Gözütok, *Eski Anadolu Türkçesinde anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiiller (Yüksek Lisans Tezi)*; Fatma Aykut, *Abdülhak Hamit Tarhan’ın şiirlerinin ana yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller bakımından incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi)*; Arzu Sema Ertane Baydar, *Kırım Tatar Türkçesinde anlamca kaynaşmış- deyimleşmiş birleşik fiiller ve bu fiillerin öğretimdeki yeri (Doktora Tezi)*; Muhammed Ezzat Ghazy, *Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde birleşik fiiller (Doktora Tezi)*; Mehmet Altınöz, 15 Şubat 2002 tarihli

Cumhuriyet, Hürriyet ve Türkiye gazetelerinde birleşik fiiller (Yüksek Lisans Tezi) konu ile ilgili hazırlanmış tezlerdir.

Muharrem Ergin, *Türk Dili Bilgisi* kitabında birleşik fiilleri gramer bölümünün içerisinde değerlendirmiş ve yalnızca Türkiye Türkçesi'nde birleşik fiillerin ele alınışından bahsetmiştir. Korkmaz da tıpkı Ergin gibi birleşik fiilleri gramer kitabının bir bölümü olarak ele almıştır. Ergin'e göre daha ayrıntılı bir çalışma yapan Korkmaz, yalnızca Türkiye Türkçesinde birleşik fiillerin işlenişi konusunda bilgiler vermiştir. Banguoğlu, Gencan, Karahan, Eker ve Güneş de tıpkı Ergin ve Korkmaz gibi aynı yöntemi izlemiş, yalnızca Türkiye Türkçesindeki birleşik fiillerden bahsetmişlerdir.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri*'nde Türk lehçelerinin ayrı ayrı gramer özelliklerine ve lehçelerden çeşitli örneklere yer vermiştir. Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri* kitabında ise lehçelerden örnekler vermiş ve kısaca lehçelerin gramer özelliklerinden bahsetmiştir.

Ahmet Buran-Ercan Alkaya *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*'nda lehçelerin genel ve gramer özelliklerine yer verdikten sonra lehçelerle ilgili örnek metinler vermiştir.

Ferhat Karabulut, Kerim Demirci, İsmail Ulutaş'ın hazırlamış olduğu *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*'nda da birleşik fiiller gramerin bir bölümü olarak ele alınmıştır. Zaman zaman lehçelerle karşılaştırma yapılacak şekilde örnekler verilmiştir.

Volkan Coşkun ve Ertuğrul Yaman'ın Özbek Türkçesi üzerine yazmış oldukları gramerlerde de birleşik fiiller bir bölüm olarak ele alınmış, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi'nin karşılaştırması yapılmıştır.

Birleşik fiillerle ilgili (bütün birleşik fiilleri içeren) müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak, Deniz Öztürk'ün yüksek lisans tezi olarak hazırladığı ve daha sonra kitap haline getirilip basılan *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller* bu alanda yapılmış olan önemli çalışmalardan biridir.

Deniz Öztürk'ün çalışması gibi bu alanda yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri mevcuttur. Ancak bu tezlerin birçoğu basılmamıştır. Kerim Demirci'nin hazırlamış olduğu *Kazak Türkçesinde Tasvir Fiilleri* tezinde birleşik fiillerin bir çeşidi olan tasvir fiilleri ele alınmış, diğer birleşik fiil çeşitlerine değinilmemiştir.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi konuyla ilgili yapılan tezler birleşik fiillerin tümünü kapsamayıp, yalnızca bir çeşidi üzerine hazırlanmıştır. Biz

çalışmamızda daha önce yapılmamış olan üç lehçedeki (Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesi) birleşik fiilleri ele alacak ve gerekli yerlerde de karşılaştırmalı olarak inceleme yapmaya çalışacağız.

1.4. KAZAK VE ÖZBEK TÜRKÇELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde öncelikle Kazak ve Özbek Türkçelerinin genel özelliklerinin (adı, tarihi, Türk dili içindeki yeri) verilmesini yararlı buluyoruz. Burada Türkiye Türkçesi ile ilgili genel bilgiler vermeye gerek duymadık. Kazak ve Özbek Türkçeleri ile ilgili bilgi vermekteki amacımız anadilimiz olan, Türkiye Türkçesi ile benzer ve farklı yanlarını tespit edebilmektir.

1.4.1. Kazak Adı

Kazak Türklerine isim olan “Kazak” kelimesinin kökeni hakkında ilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.

Prof. Dr. V. I. Veselowski Kazak kelimesinin “kazak benzeyen insan, yani kuş gibi serbest” anlamına geldiğini belirtir. Kraft’a göre kelime “kaz+ak” kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur ve “beyaz ana kaz” anlamına gelmektedir. (Buran- Alkaya, 2006: 191)

Zeki Velidi Togan “Kazak” adının önceleri sultanlar için kullanıldığını belirtir. Togan’a göre bu kelime daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak, sultanlara bağlı oymaklar ve devlet için kullanılır. Togan, “Siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (bekâr) ve kimi zamanda ailesi ile birlikte toplumdan uzaklaşan, kırlara çekilen isyancılara” ‘Kazak’ adının verildiğini söyler. Türk boyları arasında, ergenlik çağına eriştiklerinde, eşkıyalık amacıyla evlerinden ayrılan gençlere “Kazak” adı verilir. Kırgız ve Kazak lehçelerinde “hür adam; gözü pek binici” anlamlarında kullanılan Kazak sözü, Tatar Türkçesinde “bekâr” anlamına gelmektedir. (Buran- Alkaya; 2006: 191)

Reşit Rahmeti Arat’a göre “Kazak” sözü “hür, serbest, evsiz barksız, bekâr, mert, yiğit cesur ” anlamındadır. Kazak sözünün bir diğer anlamı da atlı askerdir. Ayrıca Türkçe sözlükte kelimenin bir anlamı, “Rusya’da ve İran’da ayrı bir sınıf oluşturan atlı

asker” olarak geçer. Ahmet Caferoğlu, “Kazak” kelimesini “silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü” şeklinde açıklar.

Kazak kelimesinin etimolojisi hakkında en yaygın görüş, kelimenin “kaz-” fiilinden türediğidir. “Kaz-” fiili, “serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek” anlamına gelmektedir. Houstma tarafından yayımlanan, Kıpçak lehçesine benzeyen 1245’te Mısır’da yazılmış el yazması lügatte “kazak” kelimesi, “ailesiz, yalnız başına olan” anlamlarına gelmektedir. Abuşka sözlüğünde de kelime, “evsiz, başıboş dolanan” anlamındadır. Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz gibi pek çok ilim adamı “kazak” sözünün “başıboş gezen, evsiz barksız” anlamına geldiği görüşündedirler. (Buran-Alkaya, 2006: 192)

1.4.2 Kazak Türkleri’nin Genel Tarihi

Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların XV. yüzyılda Özbek Hanı Ebu’l Hayr’a başkaldırmaları ile başlar. Moğol kabilelerinden Oyratlar ile Kalmukların sürekli saldırıları sonucunda Altın Orda Hanlığı çok zor duruma düşer 1456 yılında Ebu’l Hayr’ın Moğol saldırılarını önleyememesi sonucunda, bazı Türkler Hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilmiştir. Törelere bağlı olarak hareket eden bu Türklere ‘Kazak’ adı verilmiştir. (Buran- Alkaya, 2006: 192)

İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölgeye Kazakistan adı verilmiştir. Kazak Türkleri, bu bölgede bulunan bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle kaynaşarak, onları kendi bünyeleri içerisinde eritmişlerdir. (Buran- Alkaya, 2006: 192)

Moğol kabileleri ile birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri XVI. yüzyılda Kasım Han’ın idaresine girerler Kasım Han’dan sonra Halkın birliği ve düzeni bozulur. Bunun üzerine Kazak Türkleri; Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Her cüzün kendi bağımsızlığını korumaya çalışması Kazakları zayıf düşürür. Bir yandan Kalmuklarla mücadele ederlerken, diğer yandan da Ruslarla mücadeleye girmişlerdir. Devletin zayıflaması, Rusların Kazakistan’ı işgalini kolaylaştırır.1850 yılında İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar bu tarihten

sonra Kazakistan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Kazaklar 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girerler.

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadar Kazak Türkleri Ruslara karşı çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuş, ancak hepsi de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Orenburg'ta yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı, ülkenin örgütlenmesi için çok önemli kararlar alır. Kazakların milli partisi Alaş Orda partisi kurulur. İhtilal esnasında Alaş Partisi Alaşorda adı altında Sirderya ve Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklar. 1917 Ağustos'unda Bükey Han yönetiminde, Kazakistan Hükümeti kurulur. Ama bu hükümet hem kızıl hem de beyaz orduya karşı savaştığı için zayıf düşer. 1919 yılında Alaş Orda Hükümeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazak Türkleri de 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder. (Buran- Alkaya, 2006:193)

1.4.3. Kazak Türkçesi

Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey yani Kıpçak koluna mensup; Kazak Türkçesi de Türk lehçelerinin kuzey-batı grubuna mensuptur. Kazak Türkçesi en geniş coğrafi sahada konuşulan Türk lehçesidir.

Kazak Türkçesi'nin yazı dili haline getirilmesi XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyıl başına götürülse de ayrı bir yazı dilinin teşekkülü XX. yüzyılın başlarında Ahmet Baytursun'un Arap alfabesini Kazak Türkçesi fonetiğine göre yeniden düzenlemesiyle tamamlanmıştır.

Kazak Türkleri, %80'i Kazakistan'da olmak üzere Özbekistan, Rusya, Türkmenistan, Kırgızistan, Moğolistan ve Çin'de yaşamaktadırlar. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan'da yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Kazakça konuşanların sayısı yaklaşık olarak 10 milyon civarındadır.

Kazak Türkçesi'nin üç ağzı vardır:

1. Kuzeybatı ağzı

2. Güney ağzı

3. Batı ağzı

Bugünkü yazı dilinin temelini Kuzeybatı ağzı oluşturmaktadır.

Kazak Türkçesi'nin söz varlığının ana bölümünü Türkçe kelimeler oluşturur. Kıpçak koluna has çoğu kelime Kazak Türkçesi'nde de mevcuttur.

Kazak Türkçesi'ne Arapça ve Farsçadan pek çok kelime girmiştir. Ancak bu kelimelerin Kazakça'nın ses yapısına büyük ölçüde uydurulduğu görülmektedir. Kazakça'da Moğolca kimi kelimelere de rastlanmaktadır.

Özellikle Ekim devriminden sonra Kazak söz varlığına çok sayıda Rusça kelime girmiştir. Bu kelimeler nispeten yeni olduklarından Kazak ses sistemine aykırı özellikler gösterebilmektedir.

Ayrıca Doğu Türkistan'da yaşayan Kazakların dilinde Çince alıntı kelimeler de görülebilmektedir.

Kazak Türkçesi'nin yazımında 1929 yılına kadar Arap alfabesi, 1929–1940 yılları arasında da Latin alfabesi kullanılmıştır. Kazak Türkleri 1940 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Çin'de yaşayan Kazak Türkleri, Kazakistan'dakilerden farklı olarak Arap alfabesini kullanmaktadırlar.

1.4.4. Özbek Adı

Özbek Türklerine isim olan “Özbek” kelimesinin kökeni hakkında ilim adımlarının çeşitli görüşleri vardır.

Özbek adının 1313–1340 yılları arasında hüküm süren Altın ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en çok kabul gören görüştür. Ebulgazi Bahadır Han'ın ifade etmiş olduğu Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığı görüşüne M. A. Aristov, A.Y. Yakubovskiy, İ.P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Hukhem gibi birçok bilim adamı da katılmaktadır. (Buran- Alkaya, 2006: 101)

A.A. Semyanov “Özbek” adının Ak Ordu döneminde ortaya çıktığını ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından 14. ve 15. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabilelerinin tamamı için kullanılan ortak bir ad olduğunu belirtir. A.A.

Semyanov, Özbek Han'ın Kök Ordu yani Altın Ordu hükümdarı olduğunu ve sonradan Özbekler diye adlandırılan kabilelerin tâbi olmadığını belirtir.

H. Vambery'ye göre Özbek kelimesinin tam anlamı “kendi kendinin beyi, bağımsız, müstakil” demek olup kelime Öz+bek şeklindedir.

Denis Sinor'a göre Özbek sözü “Oğuz+ bek” sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur.

Hasan Eren bu sözün “Özü+berk” sözünden geldiğini söylemektedir. Bu açıklamaya göre kelime “özü sağlam” anlamındadır. (Buran- Alkaya, 2006: 101)

1.4.5 Özbek Türklerinin Genel Tarihi

Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Özbek Devleti, Altın Orda Hanı Özbek'in (1312–1340) soyundan gelen idareciler tarafından kurulmuş ve Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplamıştır.

O sırada Türkistan bölgesi Moğol istilası altındadır. Ancak Türkistan Türkleri, o devrin taht mücadelelerine bulaşmamış ve Moğollardan kendilerini koruyarak XV. asrın ortalarına doğru bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, batı'nun kardeşi Şeybani neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428–1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebu'l Hayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır.(Buran- Alkaya, 2006: 102)

Moğol ve Kalmuklarla yapılan sert mücadelelerden dolayı Özbek Türkleri zayıflamışlardır. Bu arada Ebu'l Hayr'ın yönetimini beğenmeyenler, ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar neticesinde Ebu'l Hayr Han 1468 de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Şah Budak Han da devleti idare edememiştir. Daha sonra tahta geçen Şah Budak Han'ın oğlu Şeybani Han (1500–1510) devleti yeniden toparlamış, Babür Şah'ı yenerek 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri XVI. yüzyılın başında Timurluların hâkimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç haline gelmişlerdir.

Özbek Türklerinin toparlanmaya başladığı sıralarda, bu kezde kendi aralarında bölünmeler başlamıştır. Bir kısmı Yamut Türkmenleri ile Hive (Harezmi) Hanlığı'nı

devam ettirmişlerdir. Bir süre devam eden taht kavgaları, Osmanlı Türklerinin arabuluculuğuyla kesilmiştir. (Buran- Alkaya, 2006: 102)

XVII. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan'da sağlanan barış ortamı, önce Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Jungarların istilalarıyla yeniden bozulmuştur. 1740 yılında Nadir Şah Maveraünnehir ve yöresini ele geçirmiş, Buhara ve Harezm'i de alarak Astra Han Hanlığı'na son vermiştir. Nadir Şah'tan sonra hâkimiyet, Mangıt Hanlar sülalesine geçmiş ve onlarda 1860' a kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren bölgeye sefer düzenleyen Ruslar 1860 'larda Buhara ve Hive Hanlıklarına üstünlüklerini kabul ettirip Hokant Hanlığı'nı ilhak etmişlerdir. Ardından Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş ancak 1924 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1924'de sınırları etnik temellere göre belirleyen düzenlemeyle Harezm, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları; Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan arasında paylaştırılmıştır. 1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlık ilanı onaylanmıştır. (Buran- Alkaya, 2006: 103)

1.4.6 Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesi, Türkçe'nin yönlere göre tasnifinde güneydoğu, kavim adlarına göre ise Karluk grubuna giren Çağatay edebi dilinin takipçisi konumundaki bir Türk lehçesidir.

Özbekler, başta Özbekistan Cumhuriyeti'nde bunun yanı sıra Afganistan, Çin, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da yaşamaktadırlar. Özbek Türkçesi Özbekistan'ın dışında yoğun olarak Kazakistan'ın güney bölümünde, Türkistan'ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde konuşulur. Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbekçe konuşanların sayısı 26 milyon civarındadır. (Buran- Alkaya, 2006: 103)

Özbek Türkçesi Çağatay Türkçesi'nin devamı olarak kabul edilir. Karluk grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağza dayandırır.

1. Klasik bir Kazak ağızı olan Kıpçak Özbek Türkçesi,
2. Kazakistan'ın güneyindeki Özbeklerce konuşulan Kuzey Özbek Türkçesi,
3. Farsçadan etkilenmiş ağızların oluşturduğu Güney Özbek Türkçesi,
4. Karabulak ve Hive'de konuşulan Oğuz Türkçesi.

Kıpçak Özbekçesi, Kazak Türkçesinin etkisi ile şekillenmiştir. Kuzey ve Güney grupları asıl Özbekçeyi meydana getirir. Kuzey Özbekçesi ünlü uyumları bakımından sağlamdır. Güney Özbekçesinde uyumlar bozulur, İran ve Tacik dillerinin etkisi görülür. Türkmenceleşmiş grup ise Oğuzca özelliklerin ağır bastığı gruptur.

Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup halinde tasnif etmek mümkündür: (Yaman, 1994: 150)

1. Y'levçi (y'li) ağızlar (Karluk grubu): Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...
2. C'levçi (c'li) ağızlar (Kıpçak Grubu): Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az).
3. Oğuz Grubu: Harezmi, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Harezmi'e yakın bölgeleri ve Türkmenistan'ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri.

Gerek Çağatay edebi dilinin devamı niteliğinde olması gerekse Fars milletleriyle komşu olarak yaşamaları nedeniyle Özbek Türkçesi'nin söz varlığında Farsça ve Arapça'nın oldukça fazla yer tuttuğu görülür. Farsça'nın etkisi sadece söz varlığı düzeyinde değil, dilin öteki alanlarında da kendini hissettirir. Bu dillerin dışında, daha çok SSCB'nin kurulmasıyla, çok sayıda Rusça kelime de Özbek Türkçesi'ne girmiştir.

Özbek Türkleri 1930 yılına kadar Arap alfabesini, 1930–1940 yılları arasında Latin alfabesini, daha sonra ise Kiril alfabesini kullanmışlardır. SSCB'den

bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 1993'te Latin alfabesine geçmişler ve bu alfabeyi 1995 yılında reforma tabi tutmuşlardır.

1.5. BİRLEŞİK KELİME ve ÖZELLİKLERİ

Birleşik fiil konusunu daha iyi izah edebilmek için öncelikle birleşiklik kavramının ve birleşik kelime kavramının ortaya konması yararlı olacaktır. Böyle yapmamızın nedeni, bu konuda farklı görüşlerin sürekli tartışılıyor olması ve farklı tanımlamaların yapılmasıdır. Yani, araştırmacılar bu kavramlar üzerinde bazen ihtilafa düşmektedir. Biz burada hangi yöntem ve yolu seçeceğimizi de belirtmiş olacağız.

Birleşik kelime ve özellikleri konusunda en önemli bilgilerden birini Zeynep Korkmaz (Korkmaz, 2006: s.137) vermektedir. Bu konuda Zeynep Korkmaz'dan önce çalışma yapmış olan araştırmacılarımız vardır. Ancak biz çalışmamızın Türkiye Türkçesi kısmında Zeynep Korkmaz'ı esas aldığımız için öncelikle onun bu konudaki fikirlerine yer vereceğiz. Zeynep Korkmaz'a göre birleşik kelime ve özellikleri kısaca şöyledir:

Türkçenin yeni söz yapım yollarından birinin birleştirme olduğunu ifade eden Korkmaz, birleşik kelimeyi birleştirme yoluyla oluşan kelime olarak tanımlar. Birleşik kelimenin, yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir. Birleşik kelimedeki kullanılan söz kalıpları çeşitli kelime gruplarıdır. Bir kelime grubu yapısındaki her birleşik kelime, birleştiği oluşturan sözlerin kendi anlamları dışında yeni bir anlam oluşturmasıyla meydana gelir. Zeynep Korkmaz, birleşik kelimeyi sıradan bir kelime grubundan ayıran özelliğin bazen birleştiği oluşturan sözlerin kendi anlamları dışında yeni bir anlam oluşturması, bazen de bu ayırımı vurgunun etkili olacağını belirtir. “ *a'çık göz, açık'göz, göz ağrı'sı, 'gözağrısı, küçük a'yı, Kü'çükayı, (bir yıldız kümesi), kuş pala'zı, kuşpalazı(bir hastalık)*” gibi.

Zeynep Korkmaz, söz varlığımızda önemli ve kapsamlı bir yeri olan birleşik kelimelerin, gramer yapıları bakımından ad, sıfat, zamir, zarf, edat, fiil gibi çeşitli kelime sınıflarına girebileceğini söyler.

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde şekil yapıları ve taşıdıkları nitelik bakımından iki türlü birleşik kelime olduğunu şu şekilde ifade eder:

1. Birleşik kelimeyi oluşturan sözlerden her birinin kendi anlamını koruyarak oluşturduğu birleşikler: *akciğer, açık öğretim, akşam yemeği, bahçe duvarı, boyun bağı, boyun eğ-, çalar saat, çıkmaz sokak, dağ keçisi, düşe kalka, el aynası, eli açık, kulağı delik, İç Anadolu, ordu evi, paldır küldür (yürü-), pişman ol-, öğleye doğru, sabaha karşı, toplu iğne, üst geçit, yardım et-, yol parası vb.*

Bu örneklerde söz gelişi çalar saat birleşik adında, kelimenin anlamı ne çalar'dır ne de herhangi bir saattir. Zil çalma özelliği olan bir saat türüdür. Birleşimin her iki ögesi de kendi anlamlarını korumakla birlikte, yeni bir kavrama karşılık olacak yeni bir sözlük birimi oluşturmuşlardır. Bu gruptaki birleşik sözlerin imlada ayrı yazılmış olması onların birleşik kelime olma niteliklerini yok etmez. Çünkü imla saymaca (itibari) bir yazım biçiminden ibarettir.

2. Birleşik kelimeyi oluşturan kelimelerden biri veya her ikisi (varsa üçü birden) ya ses yapısı ya da anlam bakımından birer değişme ve dönüşme aşamasından geçerek kaynaşmış ve yeni bir kavrama karşılık olmuşlarsa, bunlar bitişik yazılır: *Cumartesi* (< *Cuma ertesi*), *pazartesi* (< *Pazar ertesi*), *Çarşamba* (< *Far. Çehar şenbe*), *kaynana* (< *Kadın ana*), *kaynata* (*Kadın ata*), *seksen* (< *sekiz on*), *doksan* (< *dokuz on*), *nasıl* (< *ne asıl*), *sütlaç* (< *sütlü aş*), *affet-* (< *Ar. Afv etmek*), *hükmet-* (< *hükm et-*), *şükreyle-* (< *şükr eyle-*), *açıkgöz, aslanağzı* (çiçek), *gecekondu, imambayıldı* (yemek), *keçiboynuzu* (bitki), *Kervankıran* (yıldız), *külbastı* (yemek), *sazkayası* (balık); *açıver-, anlatagel-, başvur-, görebil-, düşeyaz-, şaşakal-* vb.

Birleşik kelimeler anlam yapıları bakımından ele alındıklarında değişik anlam özelliklerine sahip oldukları görülür. Bunlar bir adın, bir nesnenin yapıldığı maddeyi, yetiştiği yeri, verdiği ürünü, o nesnenin nitelik veya özelliğini gösterme, adlandırmadaki işlevini belirtme, bir özelliği bir nesneye yargı halinde yükleme, aitlik belirtme, kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşmuş adlara dönüşme ve benzetme gibi çok yönlü anlam ilişkileri taşırlar. Aitlik, ilgi bağı ve benzetme, birleşik kelimelerin oluşmasında önemli bir yer tutar. Benzetme yoluyla oluşturulan birleşik kelimelerde, somutlaştırma eğiliminin ağır bastığı görülür. Birçok bitki, çiçek, eşya, alet ve nesne adları ile bir kısım yer adları bu yolla kurulmuştur.

Türetme sözler, dilin anlam+işlev ilişkisine bağlı üretimler oldukları halde, birleşik kelimeler belirli şekil kalıpları içinde anlam birimini ön plana çıkaran üretim türleridir.” (Korkmaz, 2003: 137)

Tahsin Banguoğlu (Banguoğlu, 1986: 294–297), Türkçenin Grameri adlı kitabında birleşikliğin ne olduğunu ve birleşimin oluşum şekillerini şu şekilde ifade eder:

Banguoğlu, birleşik kelime yapım yolunun iki veya daha çok kelimenin farklı bir kavram karşılamak üzere belirli şekiller içinde bir araya gelmesiyle sağlandığını belirtir. Birleşimde her iki de kelime önceden, ayrı anlamlar taşırlar. Bu kelimelerin tek kelime gibi ayrılmaz bir tek kavramı karşılayacak şekilde kaynaşması birleşik kelimeyi meydana getirir.

“zeytinyağı, karadut, iş görmek, az çok”

Birleşik kelimelerin oluşumu esnasında her birleşen kendi anlamını yeni bir kavram yaratmak için eşit değerle koymuş olabileceği gibi birleşenlerden biri ötekini daha yakından belirtmek ya da tasvir etmek için anlamını yitirmiş de olabilir

“az çok > ikisinin ortası demek olur”

“zeytin yağı > artık zeytin değildir”

Birleşimde asıl olan anlamın bütünlüğüdür.

Tahsin Banguoğlu birleşimin oluşum şekillerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Türkçede birleşim iki kelimenin belli bir sıraya göre sayılı birleşim kalıplarına dökülmesi ile gerçekleşir.

1. Söz içinde kelimeler ilk önce kavramları daha belirli hale getirmek üzere yaklaşarak belirtme öbekleri meydana getirirler. Türkçede bu birleşikler belirtme öbeklerinin özel bir anlam bağlayarak tek kelime gibi kullanılır olması ile meydana gelir.

“ağacın dalı, renkli ışık, uzaktan bakmak”

2. Birleşik kelimelerde anlamca ve şekilce bütünleşme derece derece olduğu için belirtme öbekleri ile birleşik kelimeler arasında bir sınır çizmek kolay değildir. Bazı öbekler daha tıkız, bazıları daha çözümlü görünürler. (Tıkız: sıkışık, yoğun)

“kızkuşu su kuşu pazartesi bayram ertesi”

Tıkızçözümlü tıkız çözümlü

Bazı birleşim kalıpları ve yer yer vurgular birleşik kelimeyi belirtme öbeklerinden ayırt etmeye yardım ederler.

“bahçenin kapısı > bir birleşik değildir.”

“bahçe kapısı > bir birleşik olur. Çünkü anlamca cins(tür) özelliği kazanmış bir belirtme öbeğidir.”

Açık göz > belirtme öbeği

Açık göz > birleşik sıfat ” (Banguoğlu, 1986: 294–295)

Tahsin Banguoğlu, birleşimin tanımını ve birleşik fiillerin oluşum şekillerini açıkladıktan sonra “Farklı Tarifler” adı altında bu konu ile ilgili farklı görüşleri ele almıştır. Bu görüşler şu şekildedir:

“1. Ayrı bir lügat (sözlük) değeri kazanmış olan her belirtme öbeğini birleşik kelime saymak yerindedir.

‘ayakkabı, elbezi, dereotu, kuruyemiş, sivrisinek, karaağaç, başçavuş, biraz, karakuru, vazgeçmek, ilerigelmek, seçebilmek, aravermek, kabul etme’

2. Çoğu zaman birleşim, iki kelimenin yeni bir kelime meydana getirmek üzere şekil, yapı, vurgu veya anlamca bir değişikliğe uğrayarak kaynaşması olarak tarif edilir.

‘hanımeli, göztaşı, kırkayak, karafatma, öteberi, üstünkörü, dalkavuk, düztaban, kaynana, kahvaltı, kılıbık, doksan, nasıl, yalnız, öbür’

3. Birleşik kelime yeni bir kavram karşılamak üzere müstakil anlamları olan iki bazen daha çok kelimenin belli koşullar içinde kaynaşmasıyla meydana gelir.

Yeni oluşan kelime anlamca birleşenlerinin tek tek anlamlarına yakından veya uzaktan bağlı olabilir

“balkabağı, sivrisinek, ebeğümeci”

Yeni oluşan kelime birleşenlerinden ayrı hatta başkaca karşılığı olan bir kavramı daha kuvvetli ve renkli ifade eden mecazlı bir anlam da taşıyabilir.

“gözağrısı, fındıkkurdu, sapısilik, deveyapmak” (anlamca deyim sayılsalar da yapıcı birleşik kelimedir.) (Banguoğlu, 1986: 296)

Tuncer Gülensoy (Gülensoy, 1998: 164- 166), birleşik kelimelerin üç yolla oluştuğunu söyler ve bu oluşumları şu şekilde açıklar:

“Birleşik kelimeler üç yolla oluşurlar:

1. Anlam kayması yoluyla
2. Ses değişimi yoluyla
3. Kelime türü kayması yoluyla

1. Anlam Kayması Yoluyla: bu yolla kurulan birleşik kelimelerden birinci, ikinci veya her iki öge de anlam kaymasına uğramıştır:

“karatavuk (bir kuş türü), hanımeli (bir çiçek), suççeği (bir hastalık), paragöz (bir sıfat), atlıkarınca (bir eğlence aleti)...” gibi.

2. Ses Değişimi Yoluyla: Bazı birleşik kelimelerin oluşumunda yan yana gelen iki ünlünün kaynaştığı ya da benzer seslerden oluşan iki heceden birinin kaybedildiği görülür:

“ niçin (ne+ için), nasıl (ne+ asıl), sütlaç (sütlü+ aş), güllaç (güllü+ aş), kaynata (kayın+ ata), kahvaltı (kahve+ altı), cumartesi (Cuma+ ertesi)...” gibi.

3. Kelime Türü Kayması Yoluyla: bu tür kelimeleri oluşturan öğeler, birleşik kelime durumuna geldiklerinde, hangi kelime türünden olurlarsa olsunlar, ad soylu bir öge gibi kullanılırlar:

“ kaptıkaçtı, dedikodu, olupbitti, kaçgöç, mirasyedi, vurdumduymaz, giderayak, bilirkşi, uyurgezer, cankurtaran, ağaçkakan...” gibi. (Gülensoy, 1998: 165)

Süer Eker öncelikle birleştirmenin ne olduğunu yabancı dillerden örnekler vererek açıklar ve daha sonra birleşik sözcüklerin oluşum şekillerinden bahseder. Süer Eker’in bu konudaki görüşleri aşağıdaki şekildedir:

Süer Eker (Eker, 2003: 325- 326), birleştirmeyi, iki sözcüğün genellikle tamlamayla bir araya gelerek yeni bir kavramı karşılması olarak tanımlar. Birleştirmenin, Türkçenin söz varlığının genişlemesinde türetmeden sonra en önemli yollardan biri olduğunu belirten Eker, birleşme ile kalıplaşma arasında yakın bir ilgi olduğunu şu şekilde açıklar:

İngilizcede ve başka dillerde birleştirme çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

Çin fei ‘uçmak’ + wön ‘makine’ > uçak

İng. Sea ‘deniz’ + power ‘güç’ > sea power ‘deniz gücü’

Far. Niru ‘güç’ + ye ‘tamlama eki’ + derya ‘deniz’ > güc-ü deniz > deniz gücü

İng. Open ‘açık’ + minded ‘fikirli’ > open minded ‘açık fikirli’

Far. Rowşen ‘aydın’ + fekr ‘fikir’ > rowşenfekr ‘açık/aydın fikirli’

İng. Prime ‘ilk; esas’ + minister ‘bakan’ > primeminister ‘başbakan’

Fars. Noxost ‘ilk, birinci’ + vezir ‘bakan’ > noxostvezir ‘başbakan’

Birleştirme yoluyla oluşturulan sözcükler, farklı vurgu özellikleriyle birbirlerinden ayrılırlar: Örneğin çekyat (isim), Çek, yat! (emir) farklı kategoride yer alan biçim birimleridir. (Eker, 2003: 325–326)

Eker, birleşik sözcüklerin en az iki sözcüğün, sesçe, biçimce, biçimce ve/veya anlamca birleşip kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade eder. Tamlamaların önemli bir bölümünün ses ya da hece düşmesi, vurgu yerinin değişmesi, ses türemesi, büzülme vb. yollarla kaynaşmasıyla birleşik sözcüklerin ortaya çıktığını belirtir. Birleşik sözcüklerin bir bölümünde kaynaşma tamdır ve iki sözcük kendi anlamlarını yitirerek, tek bir sözcük oluşturur (*acıbadem, gecekondü, delikanlı, hanımeli, kabadayı vb.*). Bir bölümünde ise birleşen öğelerden yalnız biri kendi anlamını kaybeder. (*kılıç balığı, köpek balığı vb.*). *yine bir kısım birleşik sözcükte birleşen kelimeler kendi anlamını korur (kara yolu, cumartesi, ana dili vb.)*. (Eker, 2003: 312)

Burada ele almış olduğumuz araştırmacılar iki ya da daha çok kelimenin birleşiminin sonucunda yeni bir mana ortaya çıkması konusunda hemfikirdirler. Birleşik kelimenin meydana gelebilmesi için öncelikle yeni bir mana ortaya çıkması gerekmektedir. Kimi zaman kelimeler anlamlarını tamamen kaybeder, kimi zaman birleşimi oluşturan her kelime anlamını korur ancak sonuçta farklı bir varlığa ad olur. Kimi zaman da birleşimi sağlayan unsurlardan yalnızca biri anlamını kaybeder ve taraflardan biri diğerini tasvir eder.

Biz birleşikliğin ne olduğunu, birleşimin nasıl oluştuğunu Ferhat Karabulut'un³ görüşleriyle açıklamaya çalışacağız. Karabulut, öncelikle birleşikliğin ne olduğunu farklı disiplinlerden örneklerle sorular sorarak açıklamaya çalışmıştır. Bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

“1-A+B = AB midir? yoksa A+B = C midir? Yani, bir A maddesi ile bir B maddesi karıştırıldığında AB maddesi mi oluşur, yoksa ortaya farklı bir C maddesi mi çıkar. Örneğin hidrojen ile oksijenin yan yana gelmesinden hidrojenoksijen maddesi mi çıkar, yoksa su mu oluşur? Veya;

2-Sarı renk + mavi renk = sarı mavi renk midir? Yoksa sarı renk + mavi renk = yeşil midir? Yani sarı ile mavi renk karıştırıldığında orta sarı-mavi renk mi çıkar yoksa farklı bir renk olan yeşil mi oluşur? Veya;

3- $\{2,3,4\} + \{4,5,6\}$ 'nın (KESİŞİM KÜMESİ) = $\{2,3,4,5,6\}$ midir? Yoksa $\{2,3,4\} + \{4,5,6\}$ 'nın (KESİŞİM KÜMESİ) = $\{2,3,(4),5,6\}$ midir? Yani, en az bir ortak öğeye sahip iki farklı kümenin birleşmesinden oluşan kesişim kümesi ortak öğelerin kaynaşmadan yan yana dizilmesinde mi oluşur, yoksa ortak eleman, ortak bir parantez

³ Ferhat Karabulut, “*Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi*”, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2007.

içine mi alınır? Yani bir kaynaşma ve katışma söz konusu olmaz mı? Bir katışma ve kaynaşma söz konusu ise ortaya çıkan yeni küme onu oluşturan iki kümenin aynı mı olur, yoksa onların birleşiminden ortaya yeni ama kapsamı genişlemiş, birbirini kapsayan bir büyük küme mi çıkar? Yoksa kümelerden mi bahsetmek gerekir? Veya;

4- Herkesin kabul ettiği tanıma göre Türkçede birleşik kelime, en az iki kelimenin birleşmesi sonucu ortaya çıkmış yeni ve kapsamı genişlemiş veya anlamı değişmiş yeni bir kelimedir. TDK Türkçe Sözlük'te birleşik kelime için şu açıklamaya yer verilir; "Birleşik kelime: ses düşmesi, ses türemesi, kelime türünün değişmesi, üzerindeki ekin görevini kaybetmesi veya anlam kayması dolayısıyla aralarına ek girmeyerek kalıplaşmış iki veya daha çok sözden oluşan kelime." Buna göre birleşmede büyük oranda değişimden bahsetmemiz gerekmektedir. Değişim, ya yapısaldır ya da anlamsaldır. Bazen de hem yapısal hem de anlamsaldır. Ama sözün özü, bitişme ve kaynaşma sonucunda *kelimelerden değil kelimeden* bahsediyor olmamızdır. İki kelime birleşir ortaya kelimeler değil kelime çıkar. Birden fazla anlamlı/yapılı/yargılı kelime birleşir tek bir yargılı/anlamlı kelime oluşur.

Bu noktadan aşağıdaki örneklere bir bakalım.

1.Çanakkale, pamukkale, bilgisayar (varlık tek, yapısal değişme yok, anlamsal değişme var, birleşik kelime)

2. hanımel-i, ayakkab-ı, devediken-i (anlamsal değişme var, varlık tek, ad tamlaması, birleşik kelime)

3. Pazar(er)tesi, kahv(e)altı (yapısal değişme var, anlamsal değişme var, tek bir varlık, birleşik kelime)

Birleşik kelime bahsinden aldığımız bu örnekler içerisinde mutlak birleşik olandan, zayıf olana bir sıralama yapsak cevap ne olur bir bakalım. Birleşik kavramı işte bu noktada önem kazanmaktadır. O halde birleşik terimi ile iki maddenin kayıpsız ve tavizsiz birlikteliğini/yanyanalığını mı anlayacağız, yoksa en az bir üyenin taviz vermesiyle oluşan yeni ve başka bir birleşik/birleşmiş yapıyı mı anlayacağız? Gerçek mana birleşme kaynaşma sonucu oluşur. Tavizsiz birleşmeler, yanyanalığı ifade eder. Bu şekilde birleşmeler ayrılmayı da kolaylaştırır. Bu durumda oluşan birlikteliğe geçici diziliş demek daha uygun olur. Oysa asıl birleşmeden kasıt ayrılmamak üzere bir araya gelmeyi ifade eder. Birleşmek yani birleşmiş olmak demek, kalıplaşmak demektir. En iyi kalıplaşma da yukarıdaki örnekler içerisinde *pazartesi* ve *kahvaltı* kelimelerinde

gerçekleşmiştir. *Pazartesi*'nde ikinci kelime taviz vererek kendinden önceki kelimeyle kaynaşarak birleşmiştir, *kahvaltı* kelimesinde ise birinci kelime taviz vererek sonraki kelimeyle kaynaşarak birleşmiştir. Böylece *gerçek manada bir birleşiklik*, tek varlığın karşılanması ve genişlemiş bir kavram alanı oluşmuştur.”

1.6. TÜRK LEHÇELERİNDEKİ BİRLEŞİK KELİME SORUNU

Ferhat Zeynalov, Türk lehçeleri bağlamında önemli ve farklı bir görüş ileri sürer. Bu nedenle burada Zeynalov'un görüşlerini müstakil olarak tartışacağız.

Ferhat Zeynalov (Zeynalov, 1993: 59- 75), birleşik kelime türetme olgusunun çağdaş Türk lehçeleri için karakteristik, oldukça yaygın ve verimli bir yol olduğunu söyler.

Birleşik kelime ve tamlamaların birbirine çok fazlaca karıştırıldığını ve bu söz grubunun tamlamalardan ayrılan yanlarının iyice ortaya konması gerektiğini vurgular. Her bir araya gelmiş bulunan iki sözün birleşik kelime olmadığını belirten Zeynalov, bunu şu sözlerle ifade eder:

“Malum olduğu gibi her iki söz grubunun da meydana gelmesi için en az iki unsurun (sözün) olması gereklidir. Fakat bu görünüşsel bir benzerliktir. Aslında bu ulamlar çok ciddi farklılıklara sahiptirler. İşte bu görünüşsel benzerliklerden hareket edenler, iki veya daha fazla sözün birleşmesini her yerde kayıtsız şartsız birleşik kelime olarak algılamaktadırlar.” (Zeynalov, 1993: 59) Bazı araştırmacılar tarafından her yanyana bulunan iki sözcüğün birleşik kelime olarak algılandığını aslında bunların birleşik kelime değil birer tamlama da olabileceğini belirtiyor. Hem tamlamalar hem de birleşik sözcükler en az iki unsurun bir araya gelmesiyle oluşan sözcüklerdir. Onların bu görünüşlerindeki benzerlik aynı söz öbekleri olarak algılanmalarına neden olabilir. Ancak aralarında ciddi ayrılıklar vardır ve Ferhat Zeynalov bu ayrılıkları şu şekilde ifade eder:

1.“Birleşik kelimeyle tamlama her şeyden önce birincisinin sözlüksel, ikincisinin sözdizimsel ulam olması ile ayırt edilir.” Birleşik kelime sözlüksel bir ulam, tamlama ise sözdizimsel bir ulamdır. Her iki birleşimde de her sözcüğün kendine ait bir anlamı vardır. Birleşik kelimeyi oluşturan unsurlar birleşince bağımsızlıklarını yitirirler ve kısmen tek bir kavram, yeni bir saymaca (itibari) anlam oluştururlar. Tamlamalarda ise

böyle bir kaynaşım karışma olmaz. Zeynalov, tamlamalardaki durumun şu örneklerde açıkça görüldüğünü belirtir: “günebağan, keklikotu, incesenet, istiot, elüzyuyan, dünyagörüşü, donup galmag, coşub daşmag sözleriyle mekteb müdiri, yazı masası, sahil bağı, sarı sümbül”.

2. “Tamlamaları oluşturan unsurlar (tarafklar) arasındaki sözdizimsel ilişki açıkça sezilir, dilbilgisel vasıtalar ise dinamik karakterdedir. Böylece her iki unsurun ayrı ayrı vurgusu vardır, bu unsurlar aynı zamanda çok hareketlidir, bu durumda başka sözlerle de birleşme olabilir. Birleşik kelimeler ise bu özelliklere sahip değildir.” Tamlamalarda her iki unsurun da ayrı ayrı vurgusu vardır. Tamlamayı oluşturan kelimeler başka sözlerle de bir araya gelerek yeni tamlamalar oluşturabilirler. Birleşik kelimelerde ise bir kalıplaşma söz konusu olduğundan başka kelimelerle birleşme durumu ya da bir hareketlilik (yer değiştirme) söz konusu değildir.

3. “Birleşik kelimeler tamlamalardan aynı zamanda tam biçimlenme açısından da farklıdır. Birleşik kelimeler dilbilgisel, sesbilgisel ve yazılış bakımından sıradan tamlamalardan esaslı surette ayrılırlar.” Birleşik kelimelerin oluşumları esnasında ya yapısal bir değişiklik ya da anlamsal bir değişiklik meydana gelir. Tamlamalarda ise böyle bir değişiklik söz konusu olmaz. Birleşik kelimeler bu özelliklerinden dolayı bir söz türetme hadisesi olarak sayılırlar. Tamlamalar ise söz dizimsel hadiselerdir. Zeynalov, birleşik sözcük türetmenin tamlamalardan daha verimli bir yol olduğunu belirtir.

Zeynalov, birleşik kelime ve tamlama arasındaki farkları belirttikten sonra Türk dilciliğinde birleşik kelimelerin adlandırılmasında yapılan yanlışlardan bahseder. Zeynalov, kimi araştırmacıların birleşik kelime ve tamlama ayrımını tam olarak yapmayıp, birleşik kelimeleri de söz dizimsel ulam olarak ele aldıklarını belirtmektedir. Örneğin, Zeynalov, Muharrem Ergin’in Türk Dil Bilgisi adlı eserinde *Orhan Veli*, *Faruk Nafiz*, *Demirtaş*, *Ahmet Caferoğlu* gibi şahıs adları birleşik isim, *ayakkabı*, *yüzbaşı*, *açıkgöz*, *kırkayak* vb. sözleri ise birleşik kelime adıyla cümlebilim bahsinde işlendiğini ve Ergin’in, birleşik fiil grubuna et-, eyle-, ol-, bulun-, yap-, yardımcı fiilleriyle oluşan alay etmek, dost olmak, hasta eylemek, yapmış bulunmak birleşmelerini dâhil ettiğini belirtir. (Zeynalov, 1993: 63)

Zeynalov (1993: 63), Türk dilinde şu birleşmelerin de bileşik sözcük olarak tanımlandığını belirtir:“ yüksek boylu (kadın), alçak boylu (genç), yüksek tavanlı (oda),

herhangi bir (insan), kabul etmek, arzu etmek, rica etmek, yazmış olmak, çıkabilmek, yatabilmek.”

Bu açıklamalardan sonra Zeynalov birleşik sözcüğün tanımlamasını şu şekilde yapar: “İki veya daha fazla bağımsız sözlüksel-anlamsal manalı sözün birleşerek tek, birleştirmeyi oluşturan sözlerin manasından tamamıyla farklı, yeni bir sözlüksel birim meydana getirmesini, tek bir vurguya ve ortak bir eke sahip söz grubu oluşturmasını bileşik kelime (mürekkebe söz) olarak adlandırmak mümkündür. Bu sözler sabit olup tek bir sözlüksel-anlamsal manaya maliktirler. Bu bakımdan birleşik kelimeler sade kelimelere benzerler.” (Zeynalov, 1993: 64)Zeynalov da incelediğimiz diğer dilciler gibi birleşimin oluşmasından sonra ortaya yeni bir kavram, yeni bir mana çıktığını ifade eder. Birleşimde esas olan sonuçta eskisinden farklı yeni bir kelimenin ortaya çıkmasıdır. Ortaya çıkan bu kelimeler yapıca olmasa da anlam itibariyle sade kelimelere benzerler.

Bilindiği gibi birleşik kelimeleri oluşturan unsurlar her zaman önceki anlamlarını yitirmezler. Bazen önceki anlama yakın yeni bir anlam oluşur. Birleşimde unsurların ayrı ayrı aksettirdikleri anlamları değil birleşerek oluşturdukları anlamları esas alınmalıdır.

1.7. BİRLEŞİK KELİMELERİN YAZIMI

Bu çalışmada incelediğimiz üç lehçede birleşik kelimelerin nasıl yazıldıklarını ele alacağız. Birleşik kelimeler tek bir kavramı karşılamak üzere bir araya gelmiş olan kelimelerdir. Bu kelimeler tek bir kelime gibi kullanılırlar. Birleşik sözcüklerin oluşumu esnasında anlamsal ya da yapısal değişiklikler meydana gelir. Bu değişikliklere göre yeni oluşan kelime ayrı ya da birleşik yazılır. Aşağıda hangi birleşimler esnasında sözcüklerin birleşik ya da ayrı yazılması gerektiği verilecektir. Biz yalnızca bir fiil yapısı olan fiilimsi ve konumuz olan birleşik fiillerin yazımından bahsedeceğiz.⁴

1.7.1.Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler

⁴ Burada vereceğimiz bilgiler www.tdk.gov.tr adresinde bulunan yazım kılavuzundan alınmıştır.

Şimdi Türkiye Türkçesinde birleşik kelimelerin imla kılavuzunda nasıl verildiğine bir bakalım.

1. -a, -e, -ı, -i, -u, -ü zarf-fiil ekleriyle *bilmek, vermek, kalmak, durmak, gelmek, görmek* ve *yazmak* fiilleriyle yapılan tasvirî fiiller bitişik yazılır: *alabildiğine, düşünebilmek, yapabilmek; uyuyakalmak; gidedurmak, yazadurmak; çıkagelmek, olagelmek, süregelmek; düşeyazmak, öleyazmak; alıvermek, gelivermek, gülüvermek, uçuvermek; düşmeyegörmek, ölmeyegörmek.*

Taramış olduğumuz eserlerdeki Kazak Türkçesi metinlerinde geçen “*şığa keldi, tura kaldı, kele almas, bile bilseñ*” gibi birleşik fiiller Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde ayrı yazılır.

Yine taramış olduğumuz eserlerdeki Özbek Türkçesi metinlerinde geçen “*salkınleb otirse, uçib keteyatgen, uçib ketdi, ekib yürse, ekeveribdi*” gibi birleşik fiiller Özbek Türkçesinde ayrı yazılır ve -a,-e, -ı, -i, -u, -ü zarf-fiil ekleri yerine -ıb/ -ıb zarf-fiil ekleri kullanılır. Ayrıca yukarıda verilen örnekte -e zarf fiil eki ve ver- fiiliyle kullanılan yapıda sözcük tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi birleşik olarak yazılmıştır.

2. Bir veya iki ögesi emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelimeler bitişik yazılır: *alaşağı, albeni, ateşkes, çalçene, çalyaka, dön Baba, gelberi, incitmebeni, rastgele, sallabaş, sallasırt, sıkboğaz, unutmabeni; çekyat, geçgeç, kaçgöç, kapkaç, örtbas, seçal, veryansın, yapboz, yazboz tahtası.*

3. -an/-en, -r/-ar/-er/-ır/-ir, -maz/-mez ve -muş/-miş sıfat-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *ağaçkakan, alaybozan, cankurtaran, çöpçatan, dalgakıran, demirkapan, etyaran, filizkıran, gökdelen, oyunbozan, saçkıran, yelkovan, yolgeçen; akımtoplar, altıpatlar, barışsever, basınçölçer, betonkarar, bilgisayar, çoksatar, dilsever, füzeatar, özezer, pürüzalır, uçaksavar, yurtsever; baştanımaz, değerbilmez, etyemez, hacıyatmaz, kadirbilmez, karıncaez-mez, kuşkonmaz, külyutmaz, tanrıtanımaz, varyemez; çokbilmiş, güngörmüş.*

Kazak Türkçesinde “-ğan şığ-” karmaşık fiil yapısı ile kurulan birleşik fiiller ayrı yazılır. Örneğin;

Özen suvdı Kodekeñ buğran şığar “Akarsuyun yönünü Kodarcan burmuş olmalı”

Calğan meni kadayım urgan şığar “Tanrım beni kargamış olmalı”

4. İkinci kelimesi *-dı* (*-di / -du / -dü, -tı / -ti / -tu / -tü*) kalıplaşmış belirli geçmiş zaman ekleriyle kurulan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *albastı, ciğerdelidi, çıtkırıldım, dalbastı, firdöndü, gecekonda, gündöndü, hünkârbeğendi, imambayıldı, karyagdı, külbastı, mirasyedi, papazkaçtı, serdengeçti, şıpsevdi, zıpçıktı.*

5. Her iki kelimesi de *-dı* (*-di / -du / -dü, -tı / -ti / -tu / -tü*) belirli geçmiş zaman veya *-r / -ar / -er* geniş zaman eklerini almış ve kalıplaşmış bulunan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *dedikodu, kaptıkaçtı, oldubitti, uçtuuçtu* (oyun); *biçerbağlar, biçerdöver, göçerkonar, kazaratar, konargöçer, okuryazar, uyurgezer, yanardöner, yüzergezer.*

Aynı yapıda olan *çakaralmaz* kelimesi de bitişik yazılır.

1.7.2. Ayrı Yazılan Birleşik Kelimeler

1. *Etmek, edilmek, eylemek, kılmak, kılınmak, olmak, olunmak* yardımcı fiilleriyle kurulan birleşik fiiller herhangi bir ses düşmesine veya türemesine uğramazsa ayrı yazılır: *alt etmek, arz etmek, azat etmek, boş olmak, dans etmek, el etmek, göç etmek, ilan etmek, kabul etmek, kul etmek, kul olmak, not etmek, oyun etmek, sağ olmak, söz etmek, terk etmek, var olmak, yok etmek, yok olmak.*

Kazak Türkçesinde kullanılan “*mez bol-* (*sarhoş olmak*), *bay bol-* (*zengin olmak*), *meken kıl-* (*mekân tut-*), *enbek kıl-* (*emek çekmek*), *üyir kıl-* (*yakın kıl-*), *söz bol-* (*söz olmak*), *kezdey bol-* (*rast gel-*), *ümitsiz bol-* (*ümitsiz olmak*), *dos bol-* (*dost olmak*), *selem ber-* (*selam ver-*)...” gibi birleşik fiiller herhangi bir ses olayına uğramadıkları için ayrı yazılmışlardır.

Özbek Türkçesinde kullanılan “*mehnet kıl-* (*mihnet kıl-*), *xabar qılmaq* (*haber vermek*), *tasdiq etmaq* (*tasdik etmek*), *käsäl bol-* (*hasta olmak*)...” gibi birleşik fiiller de herhangi bir ses olayına uğramadıkları için ayrı yazılırlar.

2. Birleşme sırasında kelimelerinden hiçbiri veya ikinci kelimesi anlam değişikliğine uğramayan birleşik kelimeler ayrı yazılır.

3. *-r / -ar / -er, -maz / -mez* ve *-an / -en* sıfat-fiil ekleriyle kurulan sıfat tamlaması yapısındaki birleşik kelimeler ayrı yazılır: *bakar kör, çalar saat, çıkar yol, döner sermaye, güler yüz, koşar adım, yazar kasa, yeter sayı; çıkmaz sokak, geçmez akçe, görünmez kaza, ölmez çiçek, tükenmez kalem; akan yıldız, doyuran buhar, uçan daire.*

II. BÖLÜM

2.KAZAK TÜRKÇESİ ve ÖZBEK TÜRKÇESİ’NİN GENEL GRAMER ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde öncelikle Kazak ve Özbek Türkçelerinin genel gramer özelliklerinin kısaca verilmesini yararlı buluyoruz. Bu bölümde Türkiye Türkçesi’nin gramer özelliklerini vermeye gerek duymadık. Bu iki lehçenin gramer özelliklerini vermemizin amacı bu konuda faydalanmak isteyenlere bir kapı açmak, bazı gramer özelliklerinin değerlendirme kısmında daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.

2.1. Kazak Türkçesi’nin Genel Gramer Özellikleri

Kazak alfabesi, yirmi üçü ünsüzleri (b,ç,d,f,g, ğ, x, h, j(c), k, l, k, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z, ñ); onu; dokuz ünlüyü (a, ə “ä”, e / ə “e”, ı, i, o, ö, u, ü); yedisi, birleşik sesi (yo “ë”, iy~iy~i “и” , uw~üw~w “y”, ts “ц”, şç “щ”, yu “ю”, ya “я”); ikisi, kesme “ь” ve inceltme “ь” işaretini gösteren 41 işarete sahiptir.

I. Ses Bilgisi

I.A. Ünlüler

Kazak Türkçesinde dokuz ünlü bulunur: “a,e,ə “ä”, ı, i, o, ö, u, ü”. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak bir de açık e ünlüsü vardır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki e’den daha açık ve geniştir; a’ya yaklaşan bir ses değeri vardır.

ŞEKİL I

	düz geniş	düz dar	yuvarlak geniş	yuvarlak dar
kalin	a	ı	o	u
ince	e	i	ö	ü

I.A.a. Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Kazak Türkçesinde büyük ünlü uyumu Türkçe kelimelerde sağlamdır.

Baylanıstı (bağlantılı)

keyingi (sonraki)

Oqıttıruv (okutturmak)

avızdıq (ağızlık, gem)

2. Küçük Ünlü Uyumu

Kazak Türkçesinde küçük ünlü uyumu sadece düz ünlü bulunduran kelimelerde görülür.

<i>Jetip (yeticip)</i>	<i>bilgir (bilgiç)</i>
<i>Keyin (sonra)</i>	<i>Barıp (varıp)</i>

I.B. Ünsüzler

Kazak Türkçesinde yirmi üç tane ünsüz harf vardır: “b, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, l, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z”. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı beş ünsüz vardır: v, ğ, x, ñ, q. Ayrıca daha çok Rusça kelimelerde görülen ve çift ses değerine sahip olan yedi ses daha vardır: yo “ë”, iy~iy~i “и”, uw~üw~w “y”, ts “ц”, şç “щ”, yu “ю”, ya “я”.

1. Kazak Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler:

1. Türkiye Türkçesindeki bütün ş’ler Kazak Türkçesinde s’dir: *bas (baş), tas (taş), tüs-(düş-)*...
2. Türkiye Türkçesindeki bütün ç’ler Kazak Türkçesinde ş’dir: *üşin (için), aş (aç), ağaş (ağaç)* ...
3. Kelime başındaki bütün y’ler Kazak Türkçesinde j’dir: *jil (yıl), jel (yel), jaqın (yakın)*...
4. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün g’ler Kazak Türkçesinde k’dir: *köz (göz), küres (güres), kel- (gel-)*...
5. Türkçe asıllı kelimelerin başındaki bütün d’ler Kazak Türkçesinde t’dir: *til (dil), toy- (doy-), tört (dört)*...
6. Kalın ünlülü ve tek heceli kelimelerin sonunda bulunan ğ’lar Kazak Türkçesinde v’dir: *tav (dağ), bav (bağ), jav- (yağ-)*...
7. “var-, ver-, var” kelimeleri Kazak Türkçesinde b iledir: *bar-, ber-, bar-*.
8. Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki f çoğunlukla p, bazen de b olur: *pikir (fikir), Batima (Fatma), paqır (fakir)*...
9. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, kelime başında ve ortasında ğ olur: *ğılım (ilim), tabiğat (tabiat), sağat (saat)*...

10. Arapça e Farsçadan alınan kelimelerin başındaki h ya düşer ya k'ya döner: *em (hem), er (her), kazır (hazır)*...
11. Son sesteki bazı h'ler Kazak Türkçesinde düşer: *pena (penah), pašta (padişah), vec (vech)*...
12. İki ünlü arasında kalan ince k'ler g olur: *egin (ekin), üydegi (evdeki), ekemin (ekeceğim)*...
13. İki ünlü arasında kalan p'ler b olur: *jibi (ipi), tebüv (tepmek), sabı (sapı)*...
14. Hece sonunda bulunan rk, lk gibi sesler arasında ünlü türer: *berik (berk), Türük (Türk), qırık (kırk)*...
15. İç sesteki bazı yumuşak g'ler Kazak Türkçesinde y'dir: *bayla- (bağla-), sıy- (sığ-), öyren- (öğren-)*...
16. Türkiye Türkçesindeki bazı b'ler Kazak Türkçesinde m'dir: *moyın (boyun), murın (burun), muñ (bun, sıkıntı)*...
17. Bazı iç ses p'ler, Kazak Türkçesinde b'dir: *kabak (kapak), töbe (tepe), jibek (ipek)*...
18. Kazak Türkçesinde dar ünlülü bazı kelimelerin önünde yarım ünlü türer: *jılı (ılık), jırak (ırak), jır (ır)*...

2. Ünsüz Uyumu

Kazak Türkçesinde ünsüz uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir.

vaqıtta (vakitte) beynetke (mihnete)
este (akılda) urısqa (kavgaya)

II. Şekil Bilgisi

II.A. Çekim Ekleri

II.A.a. İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Kazak Türkçesinde çokluk eki -lar, -ler; -dar, -der; -tar, -ter şeklindedir. Ünlüyle ve r,y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra -lar, -ler; tonlu ünsüzler biten kök ve gövdelerden sonra -dar, -der; tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra ise -tar, -ter şekli kullanılır.

2. İyelik Ekleri

Kazak Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur.

ŞEKİL II

	teklik	çokluk
1. kişi	-m	-mız, -miz
2. kişi	-ñ	-ñız, -ñiz, -larıñ, -leriñ, -larıñız, -leriñiz
3. kişi	-ı, -i; -sı, -si	-ı, -i; -sı, -si

Üyim üyimiz

Üyiñ üyiñiz

Üyi üyi

3. Hal Ekleri

Yalın Hal: Diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi yalın hal eksiz olarak kullanılır: *küyev (damat), iş (iç), qoyan (tavşan)...*

İlgi Hali: İlgi hali eki +nIñ, +dIñ, +tIñ'dır: *balanıñ (çocuğın), bizdiñ (bizim), Qazaktıñ (Kazak'ın)...*

Yükleme Hali: Yükleme hali eki +nI, +dI, +tI'dır : *atanı (atayı), qardı (kartı), üzimdi (özümü)...*

Yükleme hali eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklinde: *közin (gözün), atın (atını)...*

Yönelme Hali: Yönelme hali eki +ğa, +ge; +qa, +ke'dir: *adamğa (adama), bizge(bize), Qazaqqa (Kazak'a), beynetke (mihnete)...*

Bulunma Hali: Bulunma hali eki +dA, +tA'dır: *tavda (dağda), kölde (gölde), tasta (taşta), esikte (kapıda)...*

Ayrılma Hali: Ayrılma hali eki +dAn, +tAn'dır: *jazuvdan (yazıdan), etsilerden (akıllardan), oblstan (vilayetten), şeşekten (çiçekten)...*

Vasıta Hali: Vasıta hali eki +men, +menen; +ben, +benen; +pen, +penen'dir. Ek, ünlü veya l, m, n, ñ, r, w, y ünsüzlerinden sonra +menen, +men; z ünsüzünden sonra +benen, +ben; k, p, t, s, ş ünsüzlerinden sonra +penen, +pen şeklinde kullanılır: *önermen (hünerle), tuzbenen (tuzla), tipsen (dişle)...*

Eşitlik Hali: Eşitlik hali için +şa, +şe; benzetme hali için +day, +dey; +tay, +tey ekleri kullanılmaktadır: *süttey (süt gibi), daladay (ova gibi), menşe (bence), jigitşe (yiğitçe)*...

Aitlik Eki: Aitlik eki +qı, +ki; +ğı, +gi'dir: *meydandağı (meydandaki), qazirki (şimdiki), jürektegi (yürekteki), sırtqı (dıştaki, dış taraftaki)*...

Soru Eki: Kazak Türkçesinde soru ekinin ünlüsü a,e'dir. Soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra –ma,-me; m, n, ñ, z'den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş'den sonra -pa, -pe, şeklinde kullanılır: *jaksı ma? (iyi mi, güzel mi?), men be? (ben mi?), kus pa? (kuş mu?)*...

II. A.b. Fiil Çekim Ekleri

1. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. *Geniş Zaman:* Kazak Türkçesinde geniş zaman iki şekilde yapılır.

1.a. Ünsüzlerden sonra –ar,-er; ünlülerden sonra –r ekin getirilmesiyle yapılır.

1.t.ş. <i>Juwinarmın (yikanırım)</i>	1.ç.ş. <i>juwinarmız (yikanırız)</i>
2.t.ş. <i>Juwinarsıñ (yikanırsın)</i>	2.ç.ş. <i>juwinarsıñdar (yikanırsınız)</i>
<i>Juwinarsız (yikanırsın)</i>	<i>juwinarsızdar (yikanırsınız)</i>
3.t.ş. <i>Juwinar (yikanır)</i>	3.ç.ş. <i>juwinar (yikanırlar)</i>

1.b. Ünsüzlerden sonra –a,-e; ünlülerden sonra –y ekinin getirilmesiyle yapılır.

1.t.ş. <i>tabamın (bulurum)</i>	1.ç.ş. <i>tabamız (buluruz)</i>
2.t.ş. <i>tabasıñ (bulursun)</i>	2.ç.ş. <i>tabasıñdar (bulursunuz)</i>
3.t.ş. <i>tabadı (bulur)</i>	3.ç.ş. <i>tabadı (bulurlar)</i>

2. Şimdiki Zaman:

Kazak Türkçesi'nde şimdiki zaman çekimi üç şekilde yapılır.

2.a. Ünsüzlerden sonra -a,-e; ünlülerden sonra -y ekinin getirilmesi ile yapılır.

1.t.ş. egemin (ekiyorum)

2.t.ş. egesiñ (ekiyorsun)

egesiz (ekiyorsun)

3.t.ş. egedi (ekiyor)

1.ç.ş. egemiz (ekiyoruz)

2.ç.ş. egesiñder (ekiyorsunuz)

egesizder (ekiyorsunuz)

3.ç.ş. egedi (ekiyorlar)

2.b. Kazak Türkçesinde “-p,-ıp,-ip; -a,-e,-y” zarf-fiil eklerinden sonra süreklilik ifadesi taşıyan “otır-, jadır-, tur-, jür-” yardımcı fiillerinden birinin getirilmesiyle de şimdiki zaman karşılanır.

1.t.ş. pisirip jürmin (pişiriyorum)

2.t.ş. pisirip jürsiñ (pişiriyorsun)

3.t.ş. pisirip jür (pişiriyor)

1.ç.ş. pisirip jürmiz (pişiriyoruz)

2.ç.ş. pisirip jürsiñder (pişiriyorsunuz)

3.ç.ş. pisirip jür (pişiriyorlar)

2.c. Kazak Türkçesinde şimdiki zaman anlamı -(u)wda,-(ü)wde ekleriyle sağlanır.

1.t.ş. üyrenüwdemin (öğrenmekteyim)

2.t.ş. üyrenüwdesiñ (öğrenmekteisin)

Üyrenüwdesiz (öğrenmekteisin)

3.t.ş. üyrenüwde (öğrenmekte)

1.ç.ş. üyrenüwdemiz (öğrenmekteyiz)

2.ç.ş. üyrenüwdesiñder (öğrenmekteisiniz)

üyrenüwdesizder (öğrenmekteisiniz)

3.ç.ş. üyrenüwde (öğrenmekteiler)

3. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ünsüzlerden sonra -ıp,-ip; ümlülerden sonra -p ekiyle yapılır.

1.t.ş. urıppın

2.t.ş. urıpsiñ

Urıpsız

3.t.ş. urıptı

1.ç.ş. urıppız

2.ç.ş. urıptıñdar

urıpsızdar

3.ç.ş. urıptı

4. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman üç şekilde karşılanır.

4.1. Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman ilk olarak -dı,-di; -tı,-ti ekiyle yapılır.

1.t.ş. Jazdım (yazdım)

2.t.ş. Jazdıñ (yazdın)

Jazdıñız (yazdın)

3.t.ş. jazdı (yazdı)

1.ç.ş. jazdık (yazdık)

2.ç.ş. jazdıñdar (yazdınız)

jazdıñızdar (yazdınız)

3.ç.ş. jazdı (yazdılar)

4.2. İkinci olarak görülen geçmiş zaman –ğan, -gen; -qan, -ken ekiyle yapılır.

1.t.ş. kelgenmin (geldim)

2.t.ş. kelgensıñ (geldin)

Kelgensiz (geldin)

3.t.ş. kelgen (geldi)

1.ç.ş. kelgenbiz (geldik)

2.ç.ş. kelgensıñder (geldiniz)

kelgensizder (geldiniz)

3.ç.ş. kelgen (geldiler)

4.3. Üçüncü olarak görülen geçmiş zaman -atın,-etin; -ytın,-ytin ekiyle yapılır. Bu ek basit zaman eki olmasına rağmen eklendiği fiile geniş zamanın hikayesi anlamını katar.

1.t.ş. oylaytınmın (düşünürdüm)

2.t.ş. oylaytınstıñ (düşünürdün)

(düşünürdünüz)

oylaytınsız (düşünürdün)

3.t.ş. oylaytın (düşünürdü)

1.ç.ş. oylaytınbiz (düşünürdük)

2.ç.ş.

oylaytınstıñdar

oylaytınsızdar (düşünürdünüz)

3.t.ş. oylaytın (düşünürlerdi)

5. Gelecek Zaman

Kazak Türkçesinde gelecek zaman üç farklı şekilde yapılır.

5.1. İlki “jadır-, jür-, otır-, tur-” yardımcı fiilleriyle yapılan yakın gelecek zamandır.

Kuruluş formülü şu şekildedir:

Fiil+ğalı (-geli, -qalı, -keli) + yardımcı fiil+ şahıs eki

1.t.ş. barğalı jadırımın (yakında gideceğim)

2.t.ş. barğalı jadırstıñ (yakında gideceksin)

barğalı jadırsızdar (yakında gideceksin)

3.t.ş. barğalı jatır (yakında gidecek)

1.ç.ş. barğalı jatırmız(yakında gideceğiz)

2.ç.ş. barğalı jatırsıñdar (yakında gideceksiniz)

barğalı jatırsızdar (yakında geleceksiniz)

3.ç.ş. barğalı jatır (yakında gelecek)

5.2. Kazak Türkçesinde gelecek zaman ünsüzlerden sonra -a,-e; ünlülerden sonra-y ekinin getirilmesiyle yapılır.

1.t.ş. *kiyemin (giyeceğim)*

1.ç.ş. *kiyemiz (giyeceğiz)*

2.t.ş. *kiyesiñ (giyeceksin)*

2.ç.ş. *kiyesiñder (giyeceksiniz)*

kiyesiz (giyeceksin)

kiyesizder (giyeceksiniz)

3.t.ş. *kiyedi (giyecek)*

3.ç.ş. *kiyedi (giyecekler)*

5.3. Gelecek zamanın üçüncü şekli -maqşı,-mekşi; -baqşı,-bekşi; -pakşı, -pekşi ekleriyle yapılır.

1.t.ş. *körispekpın (görüşeceğim, görüşmek niyetindeyim)*

2.t.ş. *körispeksiñ (görüşmek niyetindesin)*

körispeksiz (görüşmek niyetindesin)

3.t.ş. *körispek (görüşmek niyetinde)*

1.ç.ş. *körispekpiz (görüşmek niyetindeyiz)*

2.ç.ş. *körispeksiñder (görüşmek niyetindesiniz)*

körispeksizder (görüşmek niyetindesiniz)

3.t.ş. *körispek (görüşmek niyetindeler)*

b. Tasarlama Kipleri

b.1. Şart Kipi

Kazak Türkçesinde şart kipi –se,-sa ekiyle yapılır.

1.t.ş. *bilsem*

1.ç.ş. *bilsek*

2.t.ş. *bilseñ*

2.ç.ş. *bilseñder*

bilseñiz

bilsenizder

3.t.ş. bilse

3.ç.ş. bilse

b.2. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi iki şekilde ifade edilir.

b.2.1. Kazak Türkçesinde gereklilik ilk olarak –uv,-üv,-v eki ve “kerek” kelimesiyle yapılır. Kuruluşu şöyledir:

fîl+ uv(-üv,-v)+ iyelik eki+ kerek

1.t.ş. oqıvım kerek (okumalıyım)

2.t.ş. oqıvıñ kerek (okumalısın)

oqıvıñız kerek (okumalısın)

3.t.ş. oqıvı kerek (okumalı)

1.ç.ş. oqıvımız kerek (okumalıyız)

2.ç.ş. oqıvlarıñ kerek (okumalısınız)

oqıvlarıñız kerek (okumalısınız)

3.ç.ş. oqıvı kerek (okumalılar)

b.2.2. Kazak Türkçesinde gereklilik kipinin ikinci şekli –uv, -üv, -v ekleri ve “teyisti” kelimesi ile yapılır. Kuruluşu şöyledir:

fîl+ uv(-üv,-v)+ iyelik eki+ teyisti

1.t.ş. aluvım teyisti (almalıyım)

2.t.ş. aluvıñ teyisti (almalısın)

aluvıñız teyisti (almalısın)

3.t.ş. aluvı teyisti (almalı)

1.ç.ş. aluvımız teyisti (almalıyız)

2.ç.ş. aluvıñ teyisti (almalısınız)

aluvıñız teyisti (almalısınız)

3.ç.ş. aluvı teyisti (almalılar)

b.3. İstek Kipi

Kazak Türkçesinde istek çekimi iki şekilde yapılır.

b.3.1. Birincisi -qay, -gey, -kay,- key ekleriyle yapılır.

1.t.ş. kōrgeymın (gōreyim)

2.t.ş. kōrgeysiñ (gōresin)

kōrgeysiz (gōresin)

3.t.ş. kōrgey (gōre)

1.ç.ş. kōrgeymız (gōrelim)

2.ç.ş. kōrgeysiñder (gōresiniz)

kōrgeysizder (gōresiniz)

3.ç.ş. kōrgey (gōreler)

b.3.2. İkincisi -ğ1,-gi, -q1,-ki, eki ve “keledi” kelimesiyle yapılır. Kuruluşu şöyledir:

fiil+-ğı + iyelik eki + keledi

1.t.ş. bilgim keledi (bileyim)

2.t.ş. bilgiñ keledi (bilesin)

bilgiñiz keledi (bilesin)

3.t.ş. bilgisi keledi (bile)

1.ç.ş. bilgimiz keledi (bilelim)

2.ç.ş. bilgileriñ keledi (bilesiniz)

bilgileriñiz keledi (bilesiniz)

3.ç.ş. bilgisi keledi (bileler)

4. Emir Kipi

Emir kipinin çekiminde her şahıs için ayrı ek kullanılır.

1.t.ş. keteyin

2.t.ş. ket / ketiñiz

3.t.ş. ket

1.ç.ş. keteyik

2.ç.ş. ketiñder/ ketiñizder

3.ç.ş. ketsin

Ek-fiil

Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ek fiilin geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipi olmak üzere dört farklı çekimi vardır.

Şimdiki zamanın (geniş zaman) çekiminde ünlülerden ve l, r, v, w, y ünsüzlerinden sonra -mın,-mız; m, n, ñ, z ünsüzlerinden sonra -bın,-bız; k, p, t, s, ş ünsüzlerinden sonra -pın,-pız eki kullanılır.⁵

1.t.ş. aşpın (açım)

2.t.ş. aşsıñ (açsın)

aşsız (açsın)

3.t.ş. aş (aç)

1.ç.ş. aşpız (açız)

2.ç.ş. aşsıñdar (açsınız)

aşsızdar (açsınız)

3.ç.ş. aş (açlar)

Ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde “edi” kullanılır.

1.t.ş. jeteli edim (akıllıydım)

2.t.ş. jeteli ediñ (akıllıydın)

jeteli ediñiz (akıllıydın)

3.t.ş. jeteli edi (akıllıydı)

1.ç.ş. jeteli edik (akıllıydık)

2.ç.ş. jeteli ediñder (akıllıydınız)

jeteli ediñizder (akıllıydınız)

3.ç.ş. jeteli edi (akıllıydılar)

⁵ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 1052

Ek fiilin öğrenilen geçmiş zamanında “eken” (imiş) kelimesi kullanılır.

<i>1.t.ş. bala ekenmin (çocukmuşum)</i>	<i>1.ç.ş. bala ekenbiz (çocukmuşuz)</i>
<i>2.t.ş. bala ekensiñ (çocukmuşsun)</i>	<i>2.ç.ş. bala ekensiñder (çocukmuşsunuz)</i>
<i>bala ekensiz (çocukmuşsun)</i>	<i>bala ekensizder (çocukmuşsunuz)</i>
<i>3.t.ş. bala eken (çocukmuş)</i>	<i>3.ç.ş. bala eken (çocukmuşlar/çocuklarmış)</i>

Ek fiilin şart kipinde “bolsa” kelimesi kullanılır.

<i>1.t.ş. jaqsı bolsam (iyi, güzel olsam)</i>	<i>1.ç.ş. jaqsı bolsaq (iyi,güzel olsak)</i>
<i>2.t.ş. jaqsı bolsañ (iyi, güzel olsan)</i>	<i>2.ç.ş. jaqsı bolsañdar (güzel olsanız)</i>
<i>jaqsı bolsañız (iyi, güzel olsanız)</i>	<i>jaqsı bolsañızdar (iyi,güzel olsanız)</i>
<i>3.t.ş. jaqsı bolsa (iyi, güzel olsa)</i>	<i>3.ç.ş. jaqsı bolsa (iyi, güzel olsalar)</i>

Yeterlik (İktidar) Şekli

Kazak Türkçesinde yeterlik şekli “al-” fiili kullanılarak kurulur. Formülü şu şekildedir:

<i>Fiil+ a(-e,-y)+ al- (+olumsuzluk eki)+şahıs eki</i>	
<i>ayta alamın (söyleyebilirim)</i>	<i>bara almadım (gidemedim)</i>

Fiillerin Birleşik Çekimi

Kazak Türkçesinde birleşik zaman çekimi; hikâye, rivayet ve şart olmak üzere üç türdür:

Hikâye birleşik çekimi zaman ve şahıs eklerinden sonra “edi” kelimesinin getirilmesiyle yapılır.

<i>jılağan edim (ağlamıştım) öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi</i>
<i>baruvda ediñ (gitmekteydin) şimdiki zamanın hikâyesi</i>
<i>aytpakşı edi (söyleyecekti) gelecek zamanın hikâyesi</i>
<i>berer edik (verirdik) geniş zamanın hikâyesi</i>
<i>alsañdar edi (alsaydınız) şart kipinin hikâyesi</i>
<i>alğay edi (alalardı) istek kipinin hikâyesi</i>

jazuvım kerek edi (yazmalıydım) gereklilik kipinin hikâyesi

Rivayet birleşik çekimi kip ve zaman eklerinden sonra “eken” (imiş) kelimesi kullanılarak yapılır.

alğan ekenbin (almışmışım) öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti

kele ekensiñ (geliyormuş) şimdiki zamanın rivayeti

berer eken (verirmiş) geniş zamanın rivayeti

alsaq eken (alsaymışız) şart kipinin rivayeti

Şart birleşik çekimi kip eklerinden sonra “bol-” fiilinin şartı ile yapılır.

kelgen bolsañdar (gelmiş olsanız) öğrenilen geçmiş zamanın şartı

keler bolsaq (gelir olsak) geniş zamanın şartı

II. B. Yapım Ekleri

Kazak Türkçesindeki yapım ekleri çoğunlukla Türkiye Türkçesindekiyle aynı olup aralarında küçük ses farklılıkları vardır.

1. İsimden İsim Yapan Ekler

“+Av, +dağan (+degen, +tağan, +tegen), +dAs(+tAs, +lAs), +ğilt, +II(+dI,+tI), +lıq(+lik, +dıq, +dik, +tıq, +tik), +rAq, +sIz, +şA, +şAñ, +şAq, +şI, +şII, şıq/şik, +tay” ekleri isimden isim türeten eklerdir.

2.İsimden Fiil Yapan Ekler

“+A-, +Al-/ +l-, +Ar-/ +r-, +Ay-, +dA-, +I-, +k(+q-, +ıq-, +ik-), +lA-/+dA-/ +tA-, +lAn-/+dAn-/ +tAn-, +lAş-/ +dAş-/ +tAş-, +lAt-/ +dAt-/ +tAt-, +qar-(+ker-, +ğar-, +ger-), +rA-, +sI-, +sIn-, +sIrA-” ekleri isimden fiil türeten eklerdir.

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

“-aq/-ek, -gak (-gek,-qaq, -kek), -Iş, -k (-q, -ıq, -ik), -m/-Im, -mA/-pA/-bA, -maq (-mek, -paq, -pek, -baq, -bek), -mIs, -n/-In, -qı (-ki, -ğı,-gi), -qın (-kin, -ğın, -gin), -qış (-kiş, -ğış, -giş), -şaq/-şek” ekleri fiilden isim yapan eklerdir.

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

“-dIr/- -tIr-, -ğız- (-gız-, qız-, -kız-), -l/-Il-, -n/-In-, -qıla- (-kile-, -ğıla-, -gile-), -r/- -Ir-, -s/- -Is-, -t/--It-” ekleri fiilden fiil yapan eklerdir.

Fiilimsiler

İsim-Fiiller

Kazak Türkçesinde hareket adları -s ve -v ekleriyle yapılır: *özgeris (değişim), könüv (alışmak)*...

Sıfat-Fiiller

Kazak Türkçesinde sıfat-fiil yapmak için “-Ar/-r, -AtIn/-ytIn, -ğan/-gen/- qan/-ken, -mAs, -vşI” ekleri kullanılır: *tıñdar (dinleyen), oqıytın (okuyacak), şekken (çekmiş), aytpas (söylemez), ötinüvşi (dileyen, rica eden)*...

Zarf- Fiiller

Kazak Türkçesinde zarf-fiil yapmak için “-A/ -y, -ğalı/ geli/ -qalı/ -keli, -ğanda/ -gende, -qanda/ -kende, -ğanşa/ -genşe/ -qanşa/ -kenşe, -Ip/-p, -mAy/ -bAy/ -pAy, -mAyInşA/ bAyInşA/ -pAyInşA” ekleri kullanılır: *ayta ayta (söyleye söyleye), tanışqalı (tanışalı), kelgende (gelince), barğanşa (varıncaya kadar), jazbay (yazmadan), tözbeyinşe (dayanmadan)*...

2.2. Özbek Türkçesinin Genel Gramer Özellikleri

Özbek Kiril alfabesinde 35 işaret vardır. Bunların; dördü birleşik harfi (ts ‘ц’, ya~yâ, ‘я’, yâ ‘ë’, yu,yü ‘ю’); ikisi kesme ‘ъ’ ve yumuşatma ‘ь’ işaretini; yedisi on ünlüyü (a, ä, â, e, ı, i, o, ö, u, ü) ve yirmi ikisi de ünsüzleri (b,c,ç,d,f,g, ğ, h, ħ, k, қ, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z) göstermektedir. 1995 yılında yeniden düzenlenen Latin alfabesinde ise 31 işaret vardır.

1. Ses Bilgisi

I.A. Ünlüler

Özbek Türkçesi'nde bugün kullandıkları alfabede ünlüleri karşılayan yedi işaret ve bunların ifade ettiği on ses bulunmaktadır (a, ä, å, e, ı, i, o, ö, u, ü).

Özbek Türkçesi kapalı e ünlüsünü korumuştur. Bu ses alfabede 'ə' ve 'e' işaretleriyle gösterilir. Özbek Türkçesinin belirgin özelliklerinden birisi de a-o arası telaffuz edilen 'â' ünlüsünü bulundurmasıdır.

I.A.a. Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Özbek Türkçesinde büyük ünlü uyumu yoktur. "ı" ünlüsü sadece art damak ünsüzlerinden (k, ğ, h) sonra kullanıldığı için büyük ünlü uyumu bozulmaktadır.

2. Küçük Ünlü Uyumu

Özbek Türkçesinde küçük ünlü uyumu kısmen işlemektedir.

<i>Berädi</i>	<i>Özbeklär</i>
<i>Kilädilar</i>	<i>ötämiz</i>

I.B. Ünsüzler

Özbek Türkçesinde yirmi beş tane ünsüz vardır: "b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ħ, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z (bir de ts çift sessizi vardır). Türkiye Türkçesinden farklı olarak k, g, h ünsüzlerinin kalın şekilleri q, ğ ve x sesleri kullanılmaktadır. Ayrıca ñ (ng) ünsüzü de ayrı bir işaretle gösterilmemesine rağmen kullanılmaktadır.

1. Özbek Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

1. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde ötümsüz şekliyle k'dir: *keräk (gerek), küräş (güreş), kelin (gelin)*...
2. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde ötümsüz t ile başlar: *tuman (duman), til (dil), tokkız (dokuz)*...
3. Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerde bulunan c sesi, Özbek Türkçesinde ç'dir: *kuçak (kucak), yolçı (yolcu), keçikmâq (gecikmek)*...
4. Türkiye Türkçesinde v-, şu kelimelerde b'dir: *bar (var), barmâq (varmak), bermâq (vermek)*.

5. Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde bulunan ve bu dillerde uzun olan â, Özbek Türkçesinde â olur: *xâna (hane), bahâ (paha), islâm (islam)*...
6. Özbek Türkçesinde eklerin çoğunlukla yalnız ince ve düz şekilleri vardır. Bu durum, büyük ve küçük ünlü uyumunu bozar: *tolib (dolup), okuvçi (öğrenci), tâşlär (taşlar)*...
7. Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayabilen eklerin, Özbek Türkçesinde sadece d'li şekilleri vardır: *ârtä (geride), bâqdim (baktım), içdan (içten)*...
8. Türkiye Türkçesinde kelime başındaki bazı p'ler, Özbek Türkçesinde b olur: *bahâ (paha), burgä (pire)*...
9. Türkiye Türkçesindeki bazı b'ler, Özbek Türkçesinde p olur: *piçâk (bıçak)*...
10. Türkiye Türkçesindeki bazı ön ses b'leri, Özbek Türkçesinde m'dir: *men (ben), ming (bin), miyâ (beyin)*...

2. Ünsüz Uyumu

Özbek Türkçesinde ötümlülük bakımından uyum vardır. Ünlü veya ötümlü ünsüzle biten bir kelimeye gelen ek, çoğunlukla ötümlü ünsüzle başlar: *subdä (suda), mäktäbgä (mektebe), öydä (evde)*...

“ç” ile başlayan ekler, tek şekilli olduğu için bu uyumu bozarlar: *ortaça, özimça (bence), okuvçi (öğrenci)*...

II. Şekil Bilgisi

II.A. Çekim Ekleri

II.A.a. İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Özbek Türkçesinde çokluk eki tek şekilli olup -lär biçimindedir: *âtlär, okıtuvçilär (öğretmenler), kollär*...

2. İyelik Ekleri

Özbek Türkçesinde iyelik ekleri tek şekilli olup yuvarlak şekilleri bulunmaz.

1.t.ş. öyim

1.ç.ş. öyimiz

2.t.ş. öying

2.ç.ş. öyüingiz

3. Hal Ekleri

Yalın Hal: Yalın hal eksizdir: *kol (el), ölim (ölüm), kömək (yardım)*...

İlgi Hali: Özbek Türkçesinde ilgi hali eki tek şekilli olup +ning şeklindedir: *bizning (bizim), maktäbning (mektebin), atäning (atanın)*...

Yükleme Hali: Özbek Türkçesinde yükleme hali +ni ekiyle yapılır: *öyni (evi), binäni (binayı), köllärni (gölleri)*...

Yönelme Hali: Özbek Türkçesinde yönelme hali eki +gä'dir: *öygä (eve), çeçekkä (çiçeğe), bizgä (bize)*...

Bulunma Hali: Özbek Türkçesinde bulunma hal eki tek şekilli olup +dä şeklindedir: *änädä (annede), kabinetdä (bölmede), mämläkätä (memlekette)*...

Ayrılma Hali: Ayrılma hali eki de tek şekilli olup +dän şeklindedir: *suvdän (sudan), köldän (gölden), nävbätçidän (nöbetçiden)*...

Eşitlik Eki: Özbek Türkçesinde eşitlik, +çä ve gibi anlamını veren +day, +dey ekleriyle sağlanır: *müzdek (buz gibi), artıqçä (fazlaca), koydäy (koyun gibi)*...

Vasita Hali: Özbek Türkçesinde vasita hali bilän edatıyla yapılır: *sen bilän (seninle), haqârät bilän (hakaretle)*...

Aitlik Eki: Özbek Türkçesinde aitlik eki +gi ve +ki'dir: *öyimdägi (evimdeki), qoşniniki (komşununki)*...

Soru Eki: Özbek Türkçesinde soru eki kelimeye bitişik yazılır ve sadece mi şekli vardır: *yoqmi, menmi, keräkmi*...

II. A.b. Fül Çekim Ekleri

1. Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

1. *Geniş Zaman:* Bu kip gelecek zaman anlamını da verdiği için "belirsiz gelecek zaman" olarak da adlandırılır. Özbek Türkçesinde –är/-r ekleriyle geniş zaman karşılanır.

1.t.ş. *kelärmän (gelirim)*

2.t.ş. *kelärsän (gelirsin)*

3.t.ş. *kelär (gelir)*

1.ç.ş. *kelärmiz (geliriz)*

2.ç.ş. *kelärsiz (gelirsiniz)*

3.ç.ş. *kelärlär ~ kelişär ~ kelär*

2. *Şimdiki Zaman*: Özbek Türkçesinde şimdiki zaman çekimi dört şekilde yapılır:

Birincisi -ä/-y ekiyle yapılan şimdiki gelecek zamandır. Ünsüzle biten fiile -ä, ünlüyle biten fiile ise -y şeklinde getirilir.

<i>1.t.ş. oqıymän</i>	<i>1.ç.ş. oqıymiz</i>
<i>2.t.ş. oqıysän</i>	<i>2.ç.ş. oqıysiz</i>
<i>3.t.ş. oqıydi</i>	<i>3.ç.ş. oqıydilär~oqışädi</i>

Şimdiki zamanın geriye kalan üç şekline ise “gerçek şimdiki zaman” denir ve şöyle yapılır:

-yöp- ve bazen de -ä yöp- şeklinde yapılan şimdiki zaman:

<i>1.t.ş. kelyäpmän</i>	<i>1.ç.ş. kelyäpmiz</i>
<i>2.t.ş. kelyäpsän</i>	<i>2.ç.ş. kelyäpsiz</i>
<i>3.t.ş. kelyäpti</i>	<i>3.ç.ş. kelyäptilär~kelyäpti~kelişyäpti</i>

-(ä)yätir ekiyle yapılan şimdiki zaman:

<i>1.t.ş. oqıyätirmän</i>	<i>1.ç.ş. oqıyätirmiz</i>
<i>2.t.ş. oqıyätirsän</i>	<i>2.ç.ş. oqıyätirsiz</i>
<i>3.t.ş. oqıyätir</i>	<i>3.ç.ş. oqıyätirlär~oqışäyätir</i>

-mâqdä ekiyle yapılan şimdiki zaman:

<i>1.t.ş. bilmâqdämän</i>	<i>1.ç.ş. bilmâqdämiz</i>
<i>2.t.ş. bilmâqdäsän</i>	<i>2.ç.ş. bilmâqdäsiz</i>
<i>3.t.ş. bilmâqdä</i>	<i>3.ç.ş. bilmâqdälär~bilişmâqdä</i>

3. *Öğrenilen Geçmiş Zaman*: Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman iki şekilde yapılır:

Birincisi -(i)b zarf-fiil ekinin üzerine şahıs eklerinin gelmesiyle yapılır.

<i>1.t.ş. açibmän</i>	<i>1.ç.ş. açibmiz</i>
<i>2.t.ş. açibsän</i>	<i>2.ç.ş. açibsiz</i>
<i>3.t.ş. açibdi</i>	<i>3.ç.ş. açibdilär~açişibdi</i>

-gän, -kän, -qan(dir) sıfat fiili ekinin üzerine şahıs eklerinin gelmesi ile yapılır:

1.t.ş. <i>bilgändirmän</i>	1.ç.ş. <i>bilgändirmiz</i>
2.t.ş. <i>bilgändirsän</i>	2.ç.ş. <i>bilgändirsiz</i>
3.t.ş. <i>bilgändir/ bilgändirdi</i>	3.ç.ş. <i>bilgändirlär~bilgän~ bilişgän</i>

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çok fazla kullanılmamakla birlikte öğrenilen geçmiş zaman eki “-miş” ile de karşılanabilir: *kelmiş, bolmiş...*

4. *Görülen Geçmiş Zaman:* Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki -di’dir.

1.t.ş. <i>âldim</i>	1.ç.ş. <i>âldik</i>
2.t.ş. <i>âlding</i>	2.ç.ş. <i>âldingiz</i>
3.t.ş. <i>âldi</i>	3.ç.ş. <i>âldilär~ âlişdilär~ âldi</i>

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman bir de -gän ekiyle karşılanır. Ancak bu ek daha çok uzak geçmişi anlatmada kullanılır.

1.t.ş. <i>bârgänmän</i>	1.ç.ş. <i>bârgänmiz</i>
2.t.ş. <i>bârgänsän</i>	2.ç.ş. <i>bârgänsiz</i>
3.t.ş. <i>bârgän</i>	3.ç.ş. <i>bârgänlär~bârişgän</i>

5. *Gelecek Zaman:* Özbek Türkçesinde gelecek zaman ifadesinde çeşitli yapılar kullanılmaktadır.

a. Ünsüzlerden sonra -ä, ünlülerden sonra -y ekinin getirilmesiyle yapılır:

1.t.ş. <i>kelämän</i>	1.ç.ş. <i>kelämiz</i>
2.t.ş. <i>keläsän</i>	2.ç.ş. <i>keläsiz</i>
3.t.ş. <i>kelädi</i>	3.ç.ş. <i>kelädi~ kelädilär~ kelişädi</i>

b. äcäk eki ile yapılan gelecek zaman çekimi yaygın bir kullanım olmayan bu ek ünsüz ile biten fiillere eklendiğinde araya -y- ünsüzü girer.

1.t.ş. <i>keläcäkmän</i>	1.ç.ş. <i>keläcäkmiz</i>
2.t.ş. <i>keläcäksän</i>	2.ç.ş. <i>keläcäksiz</i>
3.t.ş. <i>keläcäk</i>	3.ç.ş. <i>keläcäklär~ keläcäk</i>

c. -mâqçi eki ile yapılan gelecek zaman

1.t.ş. yâzmâqçimän	1.ç.ş. . yâzmâqçimiz
2.t.ş. . yâzmâqçisän	2.ç.ş. . yâzmâqçisiz
3.t.ş. . yâzmâqçi	3.ç.ş. . yâzmâqçilär~ yâzişmâqçi

d. -gü/-ğu eki ile yapılan gelecek zaman.

1.t.ş. kelgümdir	1.ç.ş. kelgümüzdir
2.t.ş. kelgüngdir	2.ç.ş. kelgüngizdir
3.t.ş. kelgüsüdür	3.ç.ş. kelgüläridir

e. -ädigän eki ile yapılan gelecek zaman:

1.t.ş. kelädigänmän	1.ç.ş. . kelädigänmiz
2.t.ş. kelädigänsän	2.ç.ş. . kelädigänsiz
3.t.ş. . kelädigän	3.ç.ş. . kelädigänlär~ kelişädigän

b. Dilek Kipleri

1. Şart Kipi: Özbek Türkçesinde şart kipi -sä yapılır.

1.t.ş. bârsäm	1.ç.ş. bârsäk
2.t.ş. bârsän	2.ç.ş. bârsängiz
3.t.ş. bârsä	3.ç.ş. bârsä~ bârsälär~ bârişsä

2. Gereklilik Kipi: Özbek Türkçesinde gereklilik kipi keräk kelimesi kullanılarak yapılır. Kuruluşu şöyledir:

fül + (i)ş + iyelik eki + keräk

1.t.ş. kelişim keräk	1.ç.ş. kelişimiz keräk
2.t.ş. kelişing keräk	2.ç.ş. kelişingiz keräk
3.t.ş. kelişi keräk	3.ç.ş. kelişläri keräk

3. İstek Kipi: Özbek Türkçesinde istek kipi iki şekilde karşılanır:

a. -gäy ekiyle yapılan istek kipi

1.t.ş. kelgäymän	1.ç.ş. kelgäymiz
------------------	------------------

2.t.ş. *kelgäysän*

2.ç.ş. *kelgäysiz*

3.t.ş. *kelgäy*

3.ç.ş. *kelgäy~ kelgäylär*

b. -gü+iyelik eki +bâr şeklinde meydana gelen istek çekimi:

1.t.ş. *kelgüm bâr*

1.ç.ş. *kelgümüz bâr*

2.t.ş. *kelgüng bâr*

2.ç.ş. *kelgüngiz bâr*

3.t.ş. *kelgüsi bâr*

3.ç.ş. *kelgüläri bâr*

4. *Emir Kipi*: Özbek Türkçesinin emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek kullanılır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi 1. ve 3. şahıslardaki ekler fiile istek anlamı da katarlar.

1.t.ş. *bâräy~ bâräyin*

1.ç.ş. *bâräylik*

2.t.ş. *bâr~ bâringiz~ bârgin*

2.ç.ş. *bâring~ bâringiz~ bâringlär*

3.t.ş. *bârsin*

3.ç.ş. *bârsin~ bârsinlär~ bârişsin*

Ek-fil

Özbek Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde olduğu gibi ek fiilin geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipi olmak üzere dört farklı çekimi vardır.

Şimdiki zamanın (geniş zamanın) çekiminde doğrudan doğruya şahıs ekleri kullanılır. Birinci ve ikinci şahıslarda zamir kökenli şahıs ekleri kullanılırken, üçüncü şahıslarda tur- (turur) yardımcı fiilinin ekleşmesinden meydana gelen +dir eki kullanılır.

1.t.ş. *oquvçimän (öğrenciyim)*

1.ç.ş. *oquvçimz (öğrenciyiz)*

2.t.ş. *oquvçisän (öğrencisin)*

2.ç.ş. *oquvçisiz (öğrencisiniz)*

3.t.ş. *oquvçidir (öğrencidir)*

3.ç.ş. *oquvçidirlär (öğrencidirler)*

Ek-fiilin görülen geçmiş zamanı e- (< er-) fiili üzerine “-di” ekinin getirilmesi ile yapılır.

1.t.ş. *bây edim (zengin idim)*

1.ç.ş. *bây edik (zengin idik)*

2.t.ş. *bây eding (zengin idin)*

2.ç.ş. *bây edingiz (zengin idiniz)*

3.t.ş. *bây edi (zengin idi)*

3.ç.ş. *bây edilär (zengin idiler)*

Ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı e-(< er-) fiili üzerine “-kän” eki getirilerek yapılır.

1.t.ş. *yâş ekänmän (gençmişim)*

1.ç.ş. *yâş ekänmiz (gençmişiz)*

2.t.ş. yaş ekänsän (gençmişsin)

2.ç.ş. yaş ekänsiz (gençmişsiniz)

3.t.ş. yaş ekän (gençmiş)

3.ç.ş. yaş ekänlär (gençlermiş)

Özbek Türkçesinde ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı için nadiren “e-miş” yapısı da kullanılır.

Özbek Türkçesinde ek-fiilin şart çekimi sık kullanılmaz. Çekim bolsä ve isä yapılarıyla meydana getirilir.

“Kelinçäk bolsä, bir çöp bilän yerni çizgalär.” (Gelincağız ise bir çöp ile yeri çiziyor.)

“Anası bolsä bälä bilän birgä ...üydä yatädi.” (Anası ise, çocukla birlikte... evde yatıyor.)

“Yigit esä Xälmätning bär-yoqını färq etälmäydigän haldäydi.” (Genç isei halmet'in zenginliğini fark edemeyecek haldeydi.) (Coşkun, 2000: 84.)

Füillerin Birleşik Çekimi

Özbek Türkçesinde birleşik zaman çekimi; hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimi olmak üzere üç türdür.

Hikâye birleşik çekimi zaman ve şahıs eklerinden sonra “edi” kelimesinin getirilmesiyle yapılır.

Kelär edim (gelirdim) geniş zamanın hikâyesi

Keläyätgän eding/ kelmâqdä eding (geliyordun) şimdiki zamanın hikâyesi

Kelgän edi (gelmişti)/ körüb edi (görmüştü) öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

Kelmâqçi edingiz (gelecektiniz) gelecek zamanın hikâyesi

Kelsängiz edi (gelseydiniz) şart kipinin hikâyesi

Kelişlari keräk edi (gelmeliydiler) gereklilik kipinin hikâyesi

Rivayet birleşik çekimi zaman ve şahıs eklerinden sonra ekän ve emiş eklerinin getirilmesiyle yapılır. Zaman zaman şahıs ekleri ek fiilin sonunda da kullanılabilir.

Bârar ekänmän (varırmışım) geniş zamanın rivayeti

Bârayätir ekänsän /Bârmâqdä ekänsän (varıyormuşsun) şimdiki zamanın rivayeti

Bârgän ekän/ Bâribdi ekän (varmışmış) öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti

Bârmâqçi ekänmiz (gelecekmişiz) gelecek zamanın rivayeti

Bârişingiz keräk ekän (gelmeliymişsiniz) gereklilik kipinin rivayeti
Bârsä ekän/ Bârsä ekänlär (varsalarmış) şart kipinin rivayeti
Şart birleşik çekimi bol- filinin üzerine şart ekinin getirilmesiyle yapılır.
Ketär bolsäm (gidersem) geniş zamanın şartı
Ketgän bolsäng (gitmişsen) öğrenilen geçmiş zamanın şartı
Ketädigän bolsäk/ ketmâqçi bolsäk (gideceksek) gelecek zamanın şartı

II .B. Yapım Ekleri

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde kullanılan yapım ekleri çoğunlukla aynı olup aralarında küçük ses farklılıkları vardır. Bu ses farklılıklarından üç tanesi önemlidir.

1. İçinde c sesi bulunan –ci, cilik, -nci gibi ekler Özbek Türkçesinde ç’lidir: *tilçi, temirçilik, ikkinçi.*
2. Türkiye Türkçesinde yuvarlak şekilleri de bulunan -lik, -li, -çi gibi eklerin Özbek Türkçesinde sadece düz şekilleri vardır: *yoqçilik (yoksulluk), köplik (çokluk), Bârlıq (varlık)*
3. Arapçada geçen aitlik eki î, Özbek Türkçesinde -iy şeklindedir: *xususiy (hususî), sinfiy (sınıfsal), huquqiy (hukukî).*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yapım ekleri dört çeşittir:

1. İsimden İsim Yapan Ekler

“+dâş, +(i)mtıl/+(i)mtir, +(i)nçi, +äk, +älä(si), +alâvi, +ân, +âr, +âv(i), +âvlân, +bâd, +bân, +çä, +çän, +çänlik, +çaq/ + çäk, +çi, +çil, +çilik, +dâr, +doz, +gâh, +gär, +gi/ +ki/ +qı, +gin, +ginä/ +kinä/ +qına, +Iş, +käş, +läb, +lâq/+alâq, +läy, +li, +lik, +mäk, +mänd, +näk/ +naq, +pâz, +raq, +siz, +şunäs, +tä, +täçä, +tädän, +väççä, +vân, + vâ, +vây, +vâz, +xân, +zädä, +zâr, ba+, be+, häm+, nâ+, ser+” ekleri Özbek Türkçesinde isimden isim türeten eklerdir.

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

“(ä)r-, +(ä)y-, +ä-, +äl-, +ät-, ++i-, +ik-, +ir-, +kä-, +lä-, + +pi-, +pür-, +rä-, +si-, +sirä-” ekleri Özbek Türkçesinde isimden fiil türeten eklerdir.

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

“(i,-ı)m, (-i,-ı)k, -(i)nç, -(u)vçı, -(n)giç, -ägän, -çâq, -çıq, -di, -gı/ -ki/ -qı, -gıç/ -qıç/ -kiç, -gım/ -kin/ qın, -gur, -ikli, -in, -kâ, -kir, -qak” ekleri Özbek Türkçesinde fiilden isim türeten eklerdir.

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

“(i)l-, -(i)n-, -(i)ş-, -(i)t-, -dir-/ -tir-, -giz-/ -gız-/ -gaz-/ -gâz-/ -kiz-/ -kaz-/ -qız-/ -qaz-, -ir-, -iz-/ -ız-, -mä-, -qılâ-, -sât-” ekerli Özbek Türkçesinde fiilden fiil türeten eklerdir.

Fiilimsiler

İsim-fiiller

Özbek Türkçesinde hareket adları “-(i)ş, -mâq, -(u)v ekleriyle yapılı: *bolış (oluş), oqımâq (okumak), körüv (görme)*...

Sıfat-Fiiller

Özbek Türkçesinde sıfat-fiil yapmak için “-(ä)yâtgän, (-a/ -y)digän, -äcäk, -ar, -ärli,-gän/-kän/ -qan , gän, -iş, -miş, -uvçı/-uçı” ekleri kullanılır: *yâzâyâtgän qız (yazmakta olan kız), yâzädigän kitâbim (yazmakta olduğum kitap), boläcäk özgäriş (olacak değişiklik), körür köz (görür göz), yetärli pul (yeterli para), ketgänlär (gidenler), ötmiş mädäniyät (geçmiş medeniyet), oquvçilär (öğrenciler)*.

Zarf-Fiiller

Özbek Türkçesinde zarf-fiil yapmak için “-(i)b, -ä/ -y, -gäç, -gäli,- gändä, -gäni, -gäniçä, -günçä, -masdän, -mäy” ekleri kullanılır: *külib külib sözlädi (gülüp gülüp konuştu), mäktäbgä kirgeç (mektebe girince), bergäli kel- (vermeye gelmek, vermek için gelmek), körgändä (gördüğünde), quyäş batmasdän (güneş batmadan), kitâpni oqımäy (kitabı okumadan)*.

III. BÖLÜM

3. TÜRKİYE TÜRKÇESİ, KAZAK TÜRKÇESİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİ'NDE BİRLEŞİK FİLLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Konumuz birleşik fiiller olduğu için öncelikle I. bölümde “birleşiklik” kavramını ele aldık. Çeşitli araştırmacıların birleşikliğin ne olduğu ve nasıl oluştuğu üzerine görüşlerine yer verdik. Bu bölümde de fiil konusu ve araştırmacıların birleşik fiiller konusundaki görüşlerine yer vereceğiz. Buradaki görüşleri verirken araştırmacıların hazırlamış oldukları gramerlerden yararlandık. Öncelikle araştırmacıların “fiil” tanımlamasına ve fiil konusunun gramer kitaplarında hangi başlıklar altında incelendiğine yer verdik. Daha sonra araştırmacıların birleşik fiilin tanımlanması konusundaki görüşlerine yer verdik.

Birleşik fiiller meselesi karmaşık olduğu için bu konuda çalışmalar daha çok yapılacak görünmektedir. Birleşik fiiller, gramer kitaplarının bir kısmında bölüm olarak ve makalelerde ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili yazılmış olan (tüm birleşik fiilleri içeren) ayrı (müstakil) çalışmalar yoktur. Bu nedenle biz de burada araştırmacıların gramer kitaplarında vermiş oldukları bilgilerden yararlandık.

Gramer kitaplarını incelerken her lehçeyi ayrı ayrı ele aldık ve çalışmamızda da bu şekilde gösterdik. İncelediğimiz üç ayrı lehçe, Güney Batı (Türkiye Türkçesi), Kuzey Batı (Kazak Türkçesi), Doğu (Özbek Türkçesi) olmak üzere Türk dilinin üç ayrı koluna aittir. Lehçelerin ayrı yön özellikleri göstermeleri dillerindeki gelişim süreçlerinin de ayrı olmasına neden olmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesindeki ek-fiil olarak ele alınan “-i-” cevheri fiili, Özbek Türkçesinde “edi, ekän, emiş” şekilleriyle birleşik fiiller grubunda değerlendirilir. Bu açıdan Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi’nin Eski Anadolu Türkçesi dönemine tekabül etmektedir. Ayrıca Özbek ve Kazak Türkçelerinde kullanılan tasvir fiillerinin sayısı Türkiye Türkçesinde kullanılanlardan hayli fazladır. Bu fiillerin tam karşılıkları her zaman Türkiye Türkçesinde bulunamamaktadır. Bu nedenle biz burada her lehçeyi ayrı ayrı ele alacağız.

3.1. FİİL NEDİR, NASIL TANIMLANIR

Birleşik fiil konusunu anlayabilmek için öncelikle “*fiil*”in ne olduğunu bilmek gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle araştırmacıların fiil ile ilgili tanımlamalarına yer vereceğiz. Araştırmacıların fiil konusundaki görüşleri şu şekildedir:

Jean Deny, Türkçede isimlerin çoğunlukla yabancı dillerden geldiğini fiillerin ise Türkçe asıllı kelimeler olduklarını söyler. (Deny 1941, 341)

M. Kaya Bilgegil, “gerçek veya itibarî varlıklarla nitelikleri bağlanmak şartıyla bir eylemin zaman içinde vuku bulup bulmamasıyla ilgili haber yahut dileği veya-eylem söz konusu edilmeksizin- gerçek ve itibari varlıklarla nitelikler hakkında verilen hükmü ifade eden kelimeler adını aldığını” belirtir. (Bilgegil 1982, 260)

Tahir Nejat Gencan, fiilin eylem bildiren, varlıkların yaptıkları işleri, devinimleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zaman ve kişiye bağlayarak anlatan sözcük olduğunu belirtir. (Gencan, 1979: 184)

Muharrem Ergin, fiillerin hareketleri karşılayan kelimeler olduğunu; hareketin de nesnelere zaman ve mekân içindeki her türlü oluş ve yapıların veya olmayış veya yapmayışların karşılığı olduğunu söyler. (Ergin, 1981: 217)

Necmettin Hacıeminoğlu, fiillerin hareket oluş ve tavır bildiren sözler olduğunu, Türkçe’de esas itibariyle isimler, fiiller ve edatlar olmak üzere üç farklı kelime grubu bulunduğunu belirtir. (Hacıeminoğlu, 1984: 9)

Tahsin Banguoğlu, bir kılış, bir durum veya bir oluşu yani olup biteni anlatan kelimeye fiil dendiğini söyler. (Banguoğlu, 1986: 408)

Tuncer Gülensoy, fiili “fiil nedir?” başlığı altında değerlendirerek; fiillerin hareketleri karşılayan kelimeler olduğunu, fiil kök ve gövdelerinin anlamlı fakat tek başına kullanılmayan kelimeler olduğunu bu nedenle de fiillerin dilde daima çekimli halde bulduklarını belirtir. (Gülensoy, 1998: 219)

Süer Eker, fiillerin kılış ve kılınmış bildiren ve zamanı belirleyen sözcükler olduğunu söyler. (Eker, 2003: 321)

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, fiili hareket, oluş ve kılış bildiren kelimeler olarak tanımlamışlardır. (Demir- Yılmaz, 1991: 199)

Zeynep Korkmaz, fiili karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınmış ve durumları bildiren kelimeler olarak tanımlamıştır. (Korkmaz, 2003: 527) Yine Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğünde fiili, bir kılış, bir oluşu veya bir durumu

anlatan; olumlu veya olumsuz şekillere girebilen kelime olarak tanımlar. (Korkmaz, 2007: 91)

TDK Büyük Türkçe Sözlük'te fiil, “oluş veya durum veya bir kelime ile, süreç anlatan kelime.” olarak tanımlanır.

Görüşlerini belirtmiş olduğumuz araştırmacılar fiilin iş, oluş, hareket bildiren kelime olduğu konusunda hemfikirlerdir.

Grammer kitaplarında fiil çeşitli yönlerden incelenmiştir. Fiiller, nitelikleri bakımından kılış, oluş ve durum fiilleri diye sınıflandırılır. Gösterdikleri kılış ve oluşun söz içinde bir şahsı veya bir nesneyi etkileyip etkilememesi bakımından geçişli ve geçişsiz diye sınıflandırılırlar: *okumak, göndermek, bildirmek, pişmek, geçmek, büyümek* gibi. Çeşitli çatı ekleri olarak aynı fiil kökünün farklı görünüşlerini sergileyen fiil tabanlarını oluştururlar. Buna göre de etken, dönüşlü, edilgen, işteş, ettirgen gibi adlar alırlar: *tutmak, tutunmak, tutulmak, tutuşmak, tutturmak* vb. zaman ve şahıs ekleri ile genişletilen fiiller bir kılış ve oluşu bitmiş, tamamlanmış duruma getirirler: *aradım, bakacaksın, oturuyorlar* gibi. Fiiller yalnız başına fiil olup olmama özellikleri bakımından da asıl fiiller, yardımcı fiiller ve ek-fiil diye gruplandırılır. Ayrıca yapısına göre de basit fiil, türemiş fiil ve birleşik fiil olarak sınıflandırmak mümkündür. Bizim konumuz birleşik fiiller olduğu için, fiilleri birleşiklik yönü üzerinde duracağız.

3.2. BİRLEKŞİK FİİL ve GENEL ÖZELLİKLERİ

Çalışmamızın başında birleşim ve birleşiklik konusunu çeşitli araştırmacıların görüşleri ışığında açıklamaya çalışmıştık. Şimdi de araştırmacıların fiil hakkındaki görüşlerini verdikten sonra “birleşik fiil” konusundaki görüşlerini ve birleşik fiil konusunu hangi başlıklar altında ele aldıklarını göreceğiz.

Muharrem Ergin, birleşik fiili, “Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur” şeklinde tanımladıktan sonra birleşik fiilleri iki gruba ayırır: 1. İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller 2. Fiille birleşik fiil yapan birleşik fiiller, fiil unsurunun ise *et-*, *eyle-*, *ol-*, *bulun-* ve *yap-* olduğunu ifade ederek şu örnekleri verir: *Rica et-*, *dost ol-*, *almış ol-*, *alacak ol-*, *gezer ol-*, *gürültü yap-*, *yapmış bulun-* vb. (Ergin, 1983: 364–366).

Tahsin Banguoğlu, iki fiilden oluşan birleşik fiilleri ayırırken tasvir fiillerini anlattıktan sonra karmaşık fiiller diye isimlendirdiği bir grubu incelemektedir. Banguoğlu, bu gruptakileri üç kısımda inceler: A. Öncelik fiilleri (*görüşmüş ol-*, *bitmiş ol-*, *bağlanmış bulun-*), B. Başlama fiilleri (*gelir ol-*, *utanır ol-*, *görmez olsaydım*), C. Niyet fiilleri (*gidecek ol-*, *verici ol-*, *kalkacak ol-*) (Banguoğlu, 1940:152–153).

M. Kaya Bilgegil, birleşik fiilleri a) Yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunan bileşik fiiller (*temenni et-*, *memnun kıl-*), b) İki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan bileşik fiiller (*yazabil-*, *bitiriver-* vb.), c) Kaynaşma yoluyla teşkil edilen bileşik fiiller (*mihnet çek-*, *yorgun düş-*) şeklinde üçe ayırmıştır (Bilgegil, 1984: 280–282).

Vecihe Hatiboğlu tasvir fiillerini iki eylem kökünden kurulan ulaçlı birleşmiş eylemler (tasvirî fiiller) şeklinde tanımlayarak zarf-fiilli bu yapıları kendi içinde ayırır (Hatiboğlu, 1972: 45).

K. H. Menges, Türkçede fiil terkiibini iki grupta inceler. 1. grup “isim-fiil zamanı (nomina-verbaletem-poris), İngilizcedeki “to be” anlamı taşıyan yardımcı fiille meydana getirilen terkiptir”. 2. grup “işlevini bir gerundium (zarf-fiil) –ki bunlar sadece *-a* ve *-p* gerundiumudur- ve bir yardımcı fiille yerine getiren isim-fiil terkipleridir”. Burada tasvir fiilleri kastedilmektedir. (Menges, 2002: 615–626)

Gabain genel olarak Eski Türkçe, Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi sahalalarında *asıl fiil + yardımcı fiil* yapısını ele aldığı “Türkçede Fiil Birleşmeleri” adlı makalesinde; bu yapıyı üçe ayırmaktadır. Buna göre I. grupta “nominal veya verbum finitum şeklinde bulunan logique esas fiil; bir yardımcı fiil ile birlikte kullanılır ve modusu (kip), ara sıra da kılımlı ifade eder: *yazar idim*, *yazmamış ol* vb.”“II. grup; logique bir esas fiil ile ona

eklenen bir deskriptif (tasvir) fiilden oluşur.” Deskriptif fiil tâbirinin P. Melijoranskiy (Syntax kirghize) tarafından kullanıldığını belirten Gabain’e göre; bu grubun en önemli özelliği “esas fiilin bir verbum finitum olmayıp, *-a*, *-ı*, *-u* veya *-p* ile yapılmış konverbal bir şekil olmasıdır.” Bu grupta yer alan fiil birleşmeleri, tasvir fiilleridir. III. grup da *asıl fiil + yardımcı fiil* birleşmesi şeklinde olmakla beraber, esas fiilden sonra gelen fiiller, tasvir fiillerinin tersine birleşme esnasında kendi anlamlarını tamamen muhafaza ederler.” Gabain bu fiil türünü modal yardımcı fiil olarak adlandırmaktadır. (Gabain, 1953: 16–28)

J. Deny bir hareketi tasvir eden birleşik fiilleri **1. Karmaşık fiiller** **2. Mürekkep fiiller** şeklinde iki bölümde inceler. Mürekkep fiiller bir isimle onun ardından gelen bir fiilden teşkil edilir. Karmaşık fiiller ise; ikincisi yardımcı olarak kullanılan, bir küme suretindeki fiillerdir. Bu fiillere karmaşık “*complexe*” veya yerindelik “*périphrastique*” adı verilir. Deny bu grubu A) Ol-mak yardımcısıyla yapılan karmaşık fiiller (*yazmış ol-*, *sevmiş ol-*, *sevecek ol-*, *yer ol-*, *unutmuş ol-*, *kalkamaz ol-* vb.) B) *-(y)e* veya *-(y)i’li* ulak üzerine kurulmuş karmaşık fiiller (*seve bil-*, *yazıver-*, *düşse yaz-*) şeklinde ikiye ayırır. B grubundaki fiiller tasvir fiili olarak adlandırılan gruptur. (Deny, 1941: 465–475).

Tahir Nejat Gencan, iki ya da daha çok sözcükten oluşan eylemlerin pek çok olduğunu belirterek bu eylemlerin yapıları; kuralla bağlanıp bağlanmadıklarına göre ikiye ayırdıklarını belirtir ve birleşik fiilleri, 1. Kurallı bileşik eylemler, 2. Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler, 3. Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler (eylem öbekleri) olmak üzere üçe ayırır. Kuralla yapılan bileşik eylemlerin de iki türlü olduğunu belirten Gencan, kurallı bileşik eylemleri de 1. Özel bileşik eylemler 2. Yardımcı eylemlerle yapılmış bileşik eylemler olmak üzere ikiye ayırır. Gencan, “özel bileşik eylemler”in eylem tabanlarından biçimce bileşmiş ve anlamca kaynaşmış olan sözcükler olduğunu ifade eder. Bu eylemler incelediğimiz diğer araştırmacılar tarafından tasvir fiili olarak adlandırılan eylemlerdir. Gencan, özel bileşik eylemleri 1. yeterlik eylemi, 2. tezlik eylemi, 3. sürerlik eylemi, 4. isteklenme eylemi, 5. yaklaşma eylemi olmak üzere beşe ayırır. (Gencan, 1979: 310–329.)

Haydar Ediskun, birleşik fiilleri “ İki ya da daha çok kelimenin birleşip kaynaşmasından oluşan yeni anlamdaki fiillerdir.” diye tanımladıktan sonra, birleşik fiilleri ilk önce dört öbeğe ayırmıştır. I. Öbekte “yeterlilik fiili, tezlik fiili, sürerlik fiili,

yaklaşma fiili, beklenmezlik fiili, gereksinme fiili, yapmacık fiilleri” , II. Öbekte “bir ortaç ile ol- yardımcı fiilinden oluşmuş birleşik fiiller –başlama fiilleri, bitirme fiilleri, davranma fiilleri-”, III. Öbekte “isim kök ya da gövdesinden bir kelime ile et-, ol-,eyle-, kıl-,buyur- yardımcı fiillerinden biriyle oluşan birleşik fiiller”, IV. Öbekte “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller ”yer alır. (Ediskun, 1993: 228)

Leyla Karahan, birleşik fiilleri “bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğu” olarak tanımlamış ve birleşik fiilleri; 1.Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, 2.Bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, 3.Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller başlıkları altında üçe ayırmıştır. (Karahan, 1993: 36)

Leyla Karahan, birleşik fiilleri, A. Bir hareketi karşılayan birleşik fiiller, B. Bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller olmak üzere iki grupta incelemiştir. İlk grupta ana yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller (*isim+ et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun- yardımcı fiilleri*), diğer fiillerle kurulan birleşik fiiller (*yol al-, paraye-, boş ver- vb.*) olmak üzere iki alt grup yer almaktadır. İkinci grupta ise bir hareketi tasvir etmek üzere zarf-fiil eki taşıyan bir fiil unsuru ile bir tasvir fiilinden kurulan birleşik fiiller ele alınmıştır (*yazabil-,yapıver-, sürüp git-, çıka gel-, şaşa kal-, düşe yaz- vb.*). (Karahan 2006: 73–79).

Süer Eker, kitabında birleşik fiiller için A. Von. Gabain’in yapmış olduğu tanımlamayı alıntılanmıştır. “ Birleşik eylem grubu; biri asıl eylem, diğeri ad veya eylem olan iki sözcüğün birbiriyle yapı ve anlamca kaynaşması ile oluşan gruptur.” Süer Eker, birleşik eylemleri 1.Tasviri(betimsel) eylemler 2. Adla yapılan birleşik eylemler olarak ikiye ayırmıştır. (Eker, 2006: 375)

Sezai Güneş, birleşik fiilleri “Yeni bir hareket kavramı elde etmek veya var olan bir hareket kavramında bir takım özel değişiklikler meydana getirmek için iki (bazen üç) kelimeyi bir arada kullanarak oluşturulan fiiller.” olarak tanımlamış ve birleşik fiilleri, yapılış şekillerine göre; 1. deyim şeklindeki birleşik fiiller 2. hareket kavramı oluşturan birleşik fiiller 3. hareket kavramını değiştiren birleşik fiiller olmak üzere üçe ayırmıştır. (Güneş, 1999: 221– 222)

Ferhat Karabulut, Kerim Demirci ve İsmail Ulutaş Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı adlı çalışmalarında birleşik fiilleri şu şekilde ifade etmişlerdir:“ Genellikle isim ve fiillerin birleşmesiyle oluşan bu yapılar basit veya türemiş fiiller gibi bir olayı, bir

durumu veya bir hareketi bildirir.” Bu tanımlamadan sonra birleşik fiilleri 1. Yardımcı fiiller, 2. anlamca kaynaşmış bileşik fiiller, 3. Tüm fiil yapısı, 4. Kaynaşmış bileşik fiiller, 5. Tasvir fiilleri olarak beşe ayırmışlardır. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 86–97)

Kenan Koç- Oğuz Doğan, birleşik fiilleri, “ iki veya daha fazla fiilin yahut bir isim ve bir yardımcı fiilin birleşmesinden doğan, yeni anlam ifade eden sözcük grupları” olarak tanımlayarak, Kazak Türkçesinde birleşik fiilleri 1. iki veya daha çok fiilin oluşturduğu birleşik fiiller (fiil+fiil) 2. bir isim ve bir yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayırmışlardır. (Koç- Doğan, 2004, 232–245)

Volkan Coşkun “ birleşik fiil, hem isim soylu veya isimleşmiş fiil soylu Özbek Türkçesi kelimelerle hem de yabancı kaynaklı isim soylu kelimelerle qıl-, et-, bol-, ber-, âl-, sâl- gibi yardımcı fiillerin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü” olarak tanımlamıştır. Volkan Coşkun birleşik fiillerden yalnızca tasvir fiillerini ele almıştır. (Coşkun, 2000, s. 178–190)

Ertuğrul Yaman, birleşik fiili “ herhangi bir hareketi karşılamak üzere bir araya getirilen kelimeler topluluğu” olarak tanımlamıştır. Ertuğrul Yaman kitabında Türkiye Türkçesinde kullanılan birleşik fiil çeşitlerini 1. Bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller 2. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller 3. Bir asıl fiil ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller olmak üzere üçe ayırmıştır. (Yaman, 2000: s. 146–148)

Fiil ve birleşik fiille ilgili tanımlama ve işlenişleri verdikten sonra şimdi birleşik fiille ilgili sırasıyla Türkiye Türkçesindeki, Kazak Türkçesindeki ve Özbek Türkçesindeki görüşleri vereceğiz.

3.3. GENEL TÜRK LEHÇELERİNDE BİRLEŞİK FİİL KONUSUNA KISA BİR BAKIŞ

Çalışmamızda Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesi olmak üzere üç lehçeyi inceledik. Ancak bu üç lehçe dışında diğer Türk lehçelerindeki birleşik fiillere de aradaki benzerlik ve farklılıkları daha iyi görebilmek için bakmayı uygun bulduk. Bu bölümde Zeynalov'un (Zeynalov, 1993: 253- 260.) görüşlerinden yararlanacağız. Zeynalov görüşlerini ifade ederken Türk dilinin incelemiş olduğumuz üç lehçesini ve diğer lehçelerini ele almıştır. Zeynalov'un konuyla ilgili görüşleri şu şekildedir:

Zeynalov, birleşik fiilin genel olarak bir dilbilim sorunu olarak ele alınması gerektiğinden bahsederek, birleşik kelimelerin yalnızca Türkbiliminde değil genel dilbilimde de problem arz ettiklerini söyler.

Zeynalov, birçok durumlarda rasgele iki veya daha çok sözcüğün varlığı bileşik fiili tanımlamak için esas alındığını, bu şekilde hareket eden incelemeciler yardımcı ve hatta ekfiillerle meydana gelen türlü biçimleri bileşik fiil saydıklarını söyleyerek şu örnekleri verir:

Azerbaycan: kömek ét-, tanış ét-, söhbet éle-, gelmiş idi, görerken

Türkmen: çopançılık etmek, bağşıçılık etmek, harap etmek

Uygur: hörmət etmek, kelgen eken, okar edi, keler edi, barsedim, yahşi edi

Kazak: kömek et, jerdem etmek, adam bol, kızmet et, jaksılıp et, barmak bolmak, baratın bolmak

Zeynalov'a göre isim+yardımcı fiil kuruluşundaki yapılar birleşik fiil olarak değerlendirilemez.

Terkibi fiilleri (deyim halindeki veya isim+fiil şeklindeki yapılar) birleşik fiil saymanın olanaksız olduğunu ifade eden Zeynalov, burada da esas çıkış noktasının iki ögenin varlığı olduğunu ve böylece de birleşik fiillerin içine çeşitli terkibi fiiller, sözcüksel birleşmeler, tarz, modallık (kipsellik) belirten diğer yapıların da dâhil edildiğini belirtir. (Zeynalov, 1991: 254)

Zeynalov terkibi fiil ve birleşik fiil farkını şu şekilde açıklar:

“Terkibi fiiller (deyim halindeki veya isim+fiil şeklindeki yapılar) öğelerinin çeşitli sözcük türlerinden meydana gelmesine göre birleşik fiillerden ayrılırlar. Birleşik fiiller ise kural olarak yalnız fiillerden oluşur. Terkibi fiillerin ikinci unsuru esasen yardımcı veya ekfiillerden ibaret olur. Ancak görünüşte fiillik kavramı yaratabilen

yardımcı unsurlarla meydana çıkar. Birleşik fiillerin unsurları mutlaka müstakil anlamlı fiillerden oluşmalıdır.” (Zeynalov, 1991: 254)

Faydalandığımız diğer araştırmacılar, Zeynalov’un terkibi fiiller dediği deyim halindeki birleşik fiilleri kimi zaman “deyim halindeki birleşik fiiller” (Tahir Nejat Gencan, Levent Doğan) kimi zaman da “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller” (Leyla Karahan, Ertuğrul Yaman, Ferhat Karabulut, Kerim Demirci, İsmail Ulutaş) başlıkları altında incelerler. Zeynep Korkmaz ise her iki başlığı birleştirerek bu yapıyı “*Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*” olarak adlandırır. Deyimlerin Türk lehçesinde birleşik fiil olarak kabul edildiğini söyleyen ve bu görüşe katılmayan Zeynalov, konu ile ilgili şu örnekleri verir:

Azerbaycan: ele k çirmek, göze gelmek, gözden düşmek, başa düşmek, başa salmag, üreyi gopmag, dile tutmag, açız a mag...

Birleşik fiiller taraflarının sabitliğine göre sabit söz birleşmelerinden (deyimlerden) ayrılır. şöyle ki birleşik kelimedede ancak iki unsur olabilir. Deyimsel birleşmelerde ise ögelerin sayısı  c hatta daha fazla da olabilir.

Azerbaycan: gözünden perde asmag,  reyinden heber v rmek,

Kazak: tüye  stinen sirak uytu, tonnın içki bavınday

Zeynalov deyimlerin ve birleşik fiillerin birbirinden ayrılması gerektiğini kısaca şöyle ifade eder:

“Birleşik fiillerle deyimsel birimler, sözcük türlerinden oluşmalarına göre de ayrılır. Birleşik fiili oluşturan unsurlar daima fiil olduğu halde, sabit söz birleşmeleri (deyimler) türlü kelime türlerinden meydana gelebilir.” (Zeynalov, 1991: 255)

Fiillerin içine sabit olmayan söz birleşmelerini, yani sabit olmayan fiil birleşmelerini d hil etmenin doğru olmayacağını ve fiil birleşmelerinin görünüşte birleşik fiillere çok benzediğini söyleyen Zeynalov, bu görüşlerini şöyle açıklar: “şöyle ki fiil birleşmelerinin unsurları da bağımsız anlamlı sözlerden oluşur. İşte bu özellikle, fiil birleşmeleriyle birleşik fiillerin benzer yönü biter. Öncelikle fiil birleşmelerinin unsurları da terkibi fiillerde olduğu gibi ad ve fiillerden ibarettir. Terkibi fiillerden farklı olarak bu fiil birleşmeleri c mlesel birleşme özelliği taşır ve fiillik anlamı da veremez. Bu birleşmelerin taraflarının her biri ayrı ayrı bağımsız anlam taşır, bu bağımsız anlam birleşmede ayrıca muhafaza olunur ve onların tek başlarına ř  veya bu sözcük türüne ait olmasıyla  zelliklenir.” (Zeynalov, 1991: 255)  rneğin;

Azerbaycan: Zöhre gelende, mekteb tikmek, kinonu görmək, megalini köçürmek, istekliye govuşmag, onu görmək, meni dinlemek

“Birleşik fiiller ilk olarak her iki unsuru bağımsız fiilden oluşan ve birleştikten sonra tek bir sözlüksel- anlamsal mana ifade ederek sözlüksel birime çevrilmesi bakımından fiil birleşmelerinden ayrılır. Birleşik fiiller *yapıbilimin*, fiil birleşmeleri ise *cümlebilimin* inceleme konusudur.” (Zeynalov, 1993: 256), diyerek zeynalov birleşik fiillerin yeni bir mana ifade etmesi gerektiğini söyler ve birleşik fiillerin fiil birleşmelerinden ayrı olduklarını da söyler.

Birleşik fiiller dolaylamalı fiil biçimlerinden ayrıldığını ifade eden Zeynalov, dolaylamalı fiil biçimlerinin Türk lehçelerinde özellikle Azerbaycan Türkçesinde çok görüldüğünü söyler. “ol-” yardımcı fiiliyle meydana gelen türlü biçimler oğuz lehçelerinde her durumda bileşik fiil olarak incelenir.

Dolaylamalı fiil biçimlerini meydana getiren ol- (bol-) yardımcı fiili hem adlara hem de fiillere bitişerek tasvir yolu ile hal, hareket, olay hakkında belli bir anlam yaratır.

Azerbaycan: gonşu olmag, parça-parça olmag, çılılmaz olmag, ohumuş olmag, géçilmez olmag

Türkmen: gısga bolmak, az bolmak, uzun bolmak

Gagavuz: azat ol, hazır ol

Özbek: yazib bol

Kumuk: barıp bolur

Kazak: aytıp bol (Zeynalov, 1993: 256)

Zeynalov’a göre dolaylamalı fiil biçimleri, hem unsurlarının çeşitli sözcük türlerinden oluşması, hem ikinci unsurunun bağımsız fiil olmaması ve hem de birlikte sözlüksel-anlamsal fiil birimi yaratamaması bakımından birleşik fiillerden farklıdır. Ayrıca, çözümleyici fiil birimleri de birleşik fiillerle çokça karıştırılır. Çözümleyici fiil biçimlerinin dolaylamalı ve terkihi fiillere nispetle görünüşte bileşik fiillere daha çok benzediğini ifade eden yazar, çözümleyici fiillerin her iki tarafının da genellikle fiillerden ibaret olduğunu söyleyerek şu şekilde örnekler:

Türkmen: gaynamağa başladı, adat edip durdu, külterlemeğe durdu

Kazak: köçere bastadı, jazıp tür, ıdırıp sala ber, estitip tür, tüsip otur, okıp jatsa

Yazar, bu birleşmelerin, birleşik fiillerden köklü surette ayrıldığını, onları birleştiren yönün her ikisinde de birinci ögenin bağfiillerden oluşması olduğunu belirtir. (Zeynalov, 1993: 256) Aralarındaki esas fark ise ikinci tarafın çözümleyici fiillerde bağımsız olmaması ve bununla ilgili olarak yeni anlam belirten sözlüksel birimin meydana çıkmamasıdır. Bileşik fiiller sözlüksel anlam, çözümleyici fiiller ise sözlüksel-dilbilgisel anlam bildirirler.

Birleşik fiiller iki unsurdan oluşsa da işlevsel yönden tek bir sözlükbirim olarak ortaya çıkar. Çözümleyici fiiller ise sözlüksel birim ve çözümleyici eklerden ibaret olup türlü görevler yüklenir. (çözümleyici ekler bağ-fiil eki ile yardımcı (ekfiil)den ibaret kabul edilir. Mesela oh-ya bilmek, ohumagda idi) (Zeynalov, 1993: 257)

Bileşik fiiller sözlüksel birim olmak itibariyle sözcükler gibi oluşmaz, önceden hazır şekilde olur. Çözümleyici fiil biçimleri ise sözcükler gibi oluşur, onlarda hazır unsur yalnız eklerdir, diyerek Zeynalov birleşik fiil ve çözümleyici fiil farkını ortaya koyar.

Özbek: çıkan edik

Tatar: yoklap aldı

Kazak: jatıp aldı

Karakalpak: kelgen edim

Zeynalov, birçok Türk lehçesinde ikinci ögesi yardımcı fiilden ibaret olan fiillerin, eşit unsurlu olmadıkları için bileşik fiil olarak kabul edilmediğini söyler.

Azerbaycan: ahıb gétmek, uçub gétmek, süzüb gelmek, gelib yétişmek, gurtarıb gétmek, itib gétmek

Dış görünüşe ve oluşuma bakılarak iki kelimenin birleşiminin her şekilde birleşik kelime, fiil ile birleşenleri de birleşik fiil olarak kabul edildiğini ifade eden yazar, yanyana gelen her kelimenin birleşik kelime olmayacağını ısrarla vurgular.

Araştırmacı, “Bileşik fiiller her şeyden önce iki bağımsız anlamlı fiilin birleşerek tek bir anlam, yani sözlüksel anlam belirtmesiyle özelliklenir.”, diyerek birleşik fiili tanımlar. (Zeynalov, 1993: 258)

Türk lehçelerinde birleşik fiillerin hareketin başlaması, devam etmesi, istikameti, sürekliliği, anılığı ve bitmesiyle ilgili olarak birçok anlamlar belirttiğini ifade ederek bunları şöyle açıklar:

1. Hareketin Başlamasını, Devam Etmesini ve Yönünü Bildiren Bileşik Fiiller

Türk lehçelerinde hareketin başlamasını genellikle *gétmek, gelmek, çıhmag* fiilleri bildirir. (Zeynalov, 1993: 259)

Azerbaycan: gelib çıhmag, gédip çıhmag, aparıb çıharmag, süzüb gelmek, ahıb gétdi, ahıb geldi

Türk: ötüp gitmek, geçip gitmek, gelip gitmiş

Türkmen: uçup gelyer, uçup gidyer, berip gelyer, gepleşip gelyer, barlap çıkıdı, görüp çıkıdı, yazar çıkar

Uygur: sunup ketmek, köyüp ketti, çikip ketti, keçip ketti

2. Hareketin Sürekliliğini, Aniliğini Bildiren Bileşik Fiiller

Türkmen: iyber, gideberin, yöreberdi, duruberdi (Zeynalov 1993: 259)

3. Hareketin Bitiğini, Sona Erdiğini ve Sınırını Bildiren Bileşik Fiiller

Azerbaycan: tikip gurtardı, yéyib gurtardı, déyib bitirdi, içib gurtardı, satılıb gurtardı, işlenib bitdi, itib batdı

Türk: gelip durmak, donup kalmak

Türkmen: aydıp gutardı, donup galdı, durup geçdi, yiter gider, geçirilip gutarıldı, aydıp göyberdi, tovlap göyverdi

Uygur: çikip ketti, köyüp ketti, ötüp keti, keçip ketti (Zeynalov, 1993: 260)

4. Hareketin Şiddetini ve Ortaklığını Bildiren Bileşik Fiiller

Bu gibi fiillerin unsurları genellikle eşit anlamlı ve bir nevi eş anlamlı olur.

Azerbaycan: aşıb daşmag, saralıb solmag, alovlanıb yanmag, ölçüb biçmek

Türk: sararıp solmak, yiyip içmek

Türkmen: yanıp bişmek, gaydıp gelmek

Gagavuz: okuyup ürenmee, düşüp savaşma (Zeynalov, 1993: 260)

3.4. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER

Araştırmacıların birleşik fiil konusundaki görüşlerine yer verdikten sonra birleşik fiil konusunun gramer kitaplarındaki işleniş Şekillerini ele alacağız. *Türkiye Türkçesi* başlığı altında, Türkiye Türkçesi gramerlerindeki birleşik fiiller konusuna yer vereceğiz. Burada vereceğimiz bilgiler araştırmacıların gramer kitaplarının bir zeti niteliğindedir.

Tahsin Banguoğlu (Banguoğlu, 1986: 310- 318), Türkçenin Grameri adlı kitabında öncelikle “Birleşiklerde ekim ve Birleşim” başlığı altında birleşik isim ve fiil tabanlarını ikiye ayırmıştır. Biz burada konumuzla ilgili olan kısmı, yani birleşik fiil tabanlarını ele alacağız.⁶ Banguoğlu, birleşik fiilleri “*Birleşik Fiil Tabanları*” başlığı altında zarf, çekim ve bağlam öbeklerini ele almış, bu başlıkların da açıklamalarına, örneklere yer vermiştir. Banguoğlu, bu konuyu Şöyle izah eder:

Birleşik Fiil Tabanları

Banguoğlu, birleşik fiil tabanlarının szdizimindeki belirtme öbeklerinden geldiğini, ancak bu fiil tabanlarının zarf, çekim ve bağlam öbeği tabanlarında kalıplaştıklarını belirtir.

1. Zarf beği
2. ekim beği
3. Bağlam beği

Bu fiil tabanlarının da, kök ve türeme fiil tabanları gibi ekimlendikten sonra başka fiil tabanlarına da girdiklerini söyler.

1. Zarf beği Kalıbında

Banguoğlu, zarf öbeği kalıbındaki birleşik fiillerin, fiillere gelen zarfların fiillerle belirli bir anlamda kaynaşması sonucu olduğunu ifade ederek Şu örneklere verir:

“*İleri sürmek, ileri gelmek, geri kalmak, geri dönmek, ne düşmek, ayrı düşmek, geç kalmak, denk gelmek, hoş görmek, karşı koymak, yan bakmak, boş vermek...*”

(Banguoğlu, 1986: 310–311)

⁶ Banguoğlu’nun birleşik fiiller konusundaki görüşleri burada verdiğimiz bilgilerle sınırlı değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 482–494.

2. Çekim Öbeği Kalıbında

Banguoğlu, çekim öbeği kalıbındaki birleşik fiilleri, “Zarflar dışında cümlenin diğer unsurları kullanılış yeri sebebiyle fiille öbekleşebilir, bazen yapışık bir hal alıp özel anlamda birleşik fiiller meydana getirirler. Bunlar daima çekim halinde ve cümlenin kimsesi, nesnesi veya isimlemesi olan bir adla bir fiilin kaynaşması şeklinde görülür.” diye ifade ederek şu örnekleri verir:

“Kar yağmak, baş kaldırmak, yakayı kurtarmak, dile düşmek, yolda kalmak, baştan çıkmak...” (Banguoğlu, 1986: 311)

Konu ile ilgili ayrıntılı bir inceleme yapan Banguoğlu, çekim öbeği kalıbındaki birleşik fiilleri de kimse olan adlar, nesne olan adlar, isimleme olan adlar ve yardımcı fiillerle olmak üzere dört başlık altında inceler.

a. Kimse (Özne) Olan Adlarla

Banguoğlu, kimse (özne) olan adlarla yapılan birleşik fiillerin genellikle geçişsiz fiillere gelerek oluşan tek kişili fiil tabanları olduğunu belirterek şu örnekleri verir:

“yağmur yağmak, hava bozmak, toz kalkmak, kan gelmek, şafak sökmek, gün doğmak, kavga çıkmak...”

Canı sıkılmak > isme iyelik eki getirilerek oluşturulan birleşik fiiller

“başı dönmek, gözü kararmak, dili tutulmak, ayağı sürçmek, kanı kaynamak, yüzü gülmek, keyfi kaçmak, sabrı tükenmek, karnı acıkmak, gücü yetmek, adı çıkmak, işi bozulmak...” (Banguoğlu; 1986: 312)

b. Nesne Olan Adlarla

Banguoğlu, nesne olan adlarla kurulan birleşik fiillerin, belirsiz nesne ve belirli nesne olan adların geldikleri fiil ile kaynaşması sonucunda oluştuklarını ve Her iki halde de nesne olan fiillerin geçişli fiiller olduklarını söyler.

“Belirsiz nesne + fiil” kalıbında oluşan birleşik fiillere şu örnekleri verir:

“göz yummak, boyun eğmek, kulak kabartmak, dirsek çevirmek, diş bilemek, ayak diremek, el açmak, can atmak, kafa tutmak, söz açmak, and içmek, hüküm sürmek, kavga çıkarmak...”

Bazen bu kalıptaki ad ile fiil aynı kökten gelmiş olabileceğini ve bu türlü birleşik fiillere “türeyişten fiil kalıbı ” adı verildiğini söyleyerek şu şekilde örnekler:

“*yemek yemek, dikiş dikmek, sarma sarmak, içki içmek, yazı yazmak, eki ekmek, av avlamak, söz söylemek, oyun oynamak*”

Bazen de bu kalıptaki fiilden türeyen isimleri fiili berkitmek (pekiştirmek, sağlamlaştırmak) için kullanıldığını ifade eder:

“*Öyle bir vuruş vurdu ki...*”

Banguoğlu, belirli nesne olan adlarla oluşmuş birleşik fiiller kılış ifade ettiğini ve bu kalıptaki birleşiklere halkağzı deyimlerde daha çok rastlandığını söyler.

Belirtili nesne+ fiil

“*parayı saymak, işi azıtmak, hapyı yutmak, nalları dikmek, postu sermek, kapağı atmak, tabanı kaldırmak, dayağı yemek, kafayı çekmek...*”

İyelik eki almış olabilir.

Belirtili nesne+iyelik+fiil

“*gözünü açmak, yüzünü güldürmek, dilini tutmak, başını ezmek, aklını çelmek, tadını çıkarmak, suyunu çekmek, gönlünü almak, kolayını bulmak...*” (Banguoğlu, 1986: 312–313)

c. İsimleme Olan Adlarla

Banguoğlu, “Fiilin içinde geçtiği yeri yönü gösteren ve başlıca kime, kimde, kimden hallerinde bulunan adlar o fiile sabit bir yakınlık kazandıklarında bir tür birleşik fiil yaratırlar.” Dedikten sonra şu örnekleri verir:

“*ele almak, başa çıkmak, göze girmek, oyuna gelmek, yolda kalmak, hatırda kalmak, gözden düşmek, halden anlamak...*” (Banguoğlu, 1986: 313)

Ona göre, adın aldığı çekim ekleri bir iyelik eki üzerine gelmekle bu birleşiklerin bir başka çeşidi elde edilir. Örneğin;

“*tadına bakmak, yüreğine inmek, aklında kalmak, gözünde tütmek, çığrından çıkmak, başından geçmek...*” (Banguoğlu, 1986: 313)

d. Yardımcı Fiillerle

Banguoğlu, salt oluş ve kılış bildiren etmek, olmak fiilleri ve eylemek, yapmak, kılmak gibi anlamdaşlarının yalnız kullanışları dışında yardımcı fiil olarak birçok isim tabanları ile belirsiz nesne kalıbında kaynaşarak birleşik fiiller meydana getirdiklerini söyler. Bu fiiller salt anlamda oluş ve kılış bildirdikleri için eklendikleri isim tabanını da fiilleştirirler. Bu görüşüyle Banguoğlu, A. von Gabain'in "*fiil+fiil birleşmeleri birleşik fiil oluşturur*" görüşünü reddeder. Örneğin;

"*yok olmak, alt etmek, deli olmak, zarar etmek, sarhoş olmak, telefon etmek, gürültü yapmak...*" (Banguoğlu, 1986 314)

Bu fiiller, Gabain'e göre *fiil+fiil* yapısında olmadıkları için birleşik fiil oluşturamazlar. Banguoğlu ise bu fiillerin önlere gelen isimleri de fiilleştirdiğini ve iki kelimenin bir araya gelmesiyle yeni bir mananın ortaya çıktığını ifade eder. Biz de bu iki kelimenin birleşimi sonucunda yeni bir mana ortaya çıktığı için *isim+fiil* birleşmelerinin de birleşik fiil oluşturabileceği görüşüne katılıyoruz.

Banguoğlu, salt kılış ve oluş ifade ettikleri için yardımcı fiillerin kimi zaman -le- isimden fiilleri ve uzatmaları ile anlamdaş birleşikler yaptığını söyleyerek şöyle örnekler:

Düz etmek > düzlemek *kötü olmak > kötölemek*
Yağma etmek > yağmalamak *iyi olmak > iyileşmek*

Banguoğlu'na göre, nesne olan adlarla kaynaşmış bazı fiiller vardır ki salt kılış ve oluş anlamı taşımamakla birlikte yardımcı fiillere benzer bir işleyişle birleşik fiiller yaparlar. Bunlara yarı yardımcı fiiller denir.

"*yol almak, vazife görmek, son bulmak, şifa bulmak, suç işlemek...*"
(Banguoğlu, 1986: 315–316)

3. Bağlam Öbeği Kalıbında

Bağlam öbeği kalıbındaki birleşik fiil tabanları birleşik isim tabanları gibi anlam ve şekil ilişkilerine göre yapıldığını ve bu birleşik fiillerin ya iki ad-fiil (matar) halinde ya da birinci fiil -ip zarf fiili şeklinde görüldüğünü söyleyen Banguoğlu, konu ile ilgili şu örnekleri verir:

Satmak savmak > satıp savmak

Sattım savdım satıp savdım > I. de her iki fiil de çekimlenmiş, II. de yalnız son fiil çekimlenmiştir. (Banguoğlu, 316–317)

İsimden koşma takımlarda olduğu gibi fiilden koşma takımlarda da her iki kelime birbirini tasvire yaratmakta olduğundan aralarında kesin bir sıra yoktur. (Banguoğlu, 1986: 310- 318)

Banguoğlu'nun görüşlerine kısaca yer verdikten sonra şimdi de Tahir Nejat Gencan'ın konu hakkındaki görüşlerine özetle yer vereceğiz. Gencan'ın görüşleri şu şekildedir:

Tahir Nejat Gencan (Gencan, 1979: 310- 329), iki ya da daha çok sözcükten oluşan eylemlerin pek çok olduğunu belirterek bu eylemlerin yapılarına; kurala bağlanıp bağlanmadıklarına göre ikiye ayırdıklarını belirtir ve birleşik fiilleri şu şekilde üçe ayırır:

1. Kurallı bileşik eylemler
2. Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler
3. Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler (eylem öbekleri)

Kuralla yapılan bileşik eylemlerin de iki türlü olduğunu belirten Gencan, kurallı bileşik eylemleri de 1.Özel bileşik eylemler 2. Yardımcı eylemlerle yapılmış bileşik eylemler olmak üzere ikiye ayırır.

Gencan, “özel bileşik eylemler”in eylem tabanlarından biçimce bileşmiş ve anlamca kaynaşmış olan sözcükler olduğunu ifade eder. Bu eylemler incelediğimiz diğer araştırmacılar tarafından tasvir fiili olarak adlandırılan eylemlerdir. Gencan, özel bileşik eylemleri 1. yeterlik eylemi, 2. tezlik eylemi, 3. sürerlik eylemi, 4. isteklenme eylemi, 5. yaklaşma eylemi olmak üzere beşe ayırır.

Yeterlik Eylemi

Gencan yeterlik eyleminin ünsüz harfle biten eylem tabanlarına geniş düz ünlü (a, e) ile birlikte bil- eylemi getirilerek yapıldığını belirtir. Ünlü harfle biten kelimelerde ise araya “y” kaynaştırma harfi girer. Bu birleşmede bilmek eylemi kendi sözlük anlamından büsbütün sıyrılarak bileştiği gövdeye gücü yeterlik, başarıma anlamı ve esas fiile de olasılık anlamı katar. Örneğin;

“Orhan bu masayı kaldırabilir.” (kaldırmaya gücü yeter)

“Beş yaşındadır; gazete okuyabiliyor.” (okumayı başarıyor)

“... Bütün bu koşullardan daha acıklı ve daha korkunç olmak üzere, yurdunda, iş başında bulunanlar aymazlık ve sapkınlık içinde olabilirler. NUTUK (Atatürk) (Gencan, 1979: 310–311)

Tezlik Eylemi

Gencan, tezlik eyleminin ünsüz harfle biten eylem tabanlarına bir dar ünlü (ı, i, u, ü) ile birlikte ver- eylemi getirilerek yapıldığını ifade eder. Ünlü harfle biten kelimelerde ise araya “y” kaynaştırma harfi girer. Ayrıca Gencan, bu bileşmede ver- eylemi kendi sözlük anlamından sıyrılarak, bileşik gövdeye tezlik, çabukluk, apansızlık anlamı kattığını belirterek şu örnekleri verir: (Gencan, 1991:312)

“İşte şurada şuracıkta... Arada cam olmasa elini uzatıverecek, ona dokunuverecekti.” (Peyami Safa)

“Ertuğrul olunca harbe meclup

Galip oluverdi cünd-i mağlup (=hemen galip oldu) (Muallim Naci)

Gencan, tezlik fiilinin bazen önemsizlik, gelişigüzellik anlamları kattığını ifade ederek bu konu ile ilgili şu örnekleri vermiştir:

“-Adapazarı treni kaçta gelir? Yarın öğreniver.” (Refik Halit Karay)

“... Derken Türklerin Asya’daki şarap şehri olan Fergana’dan tutturur, ilk şölenlere geçer, peder-şahi aileden asr-ı hazıra kadar uzanıverirdi.” (Yahya Kemal Beyathı)

Gencan, emir kiplerinde kullanılan tezlik fiillerinde dileyiş ayırtısı sezildiğini şu örneklerle açıklar:

“Sana bin kere dedim koşma, yavaş git yaramaz!

Heydi kalk ağlama, söz dinlesen olmaz mı biraz?

Silkiver üstünü Ahmet bakıver ağlamasın.” (Mehmet Akif Ersoy)

Sürerlik Eylemi

Gencan, sürerlik eyleminin eylem tabanlarına birer geniş düz sesli (e, a) ile birlikte kalmak, durmak, gelmek... eylemlerinden biri getirilerek yapıldığını belirtir. Ünlü harfle biten kelimelerde araya “y” kaynaştırma harfi girer. Sürerlik eylemi

birleştigi gövdeye süreklilik anlamı katar. Gencan, sürerlik eylemi ile ilgili verdiği örnekler şu şekildedir: (Gencan, 1991: 314–315)

“Kadınlar derin derin birbirinin yüzüne bakışakaldılar.” Cadı (Hüseyin Rahmi Gürpınar)

“Bedihe ile Kadir şaşırakaldılar.” Billur Kalp (Hüseyin Rahmi Gürpınar)

“Sekiz gün oldu hareket devam edip duruyor.” (Tevfik Fikret)

İsteklenme Eylemi

Gencan, isteklenme eyleminin eylem tabanlarına gelen “-eceği, -esi” ekleri ile birlikte gel- eylemi getirilerek yapıldığını ifade eder. Bu fiil bir isteklenme ayırtısı taşır. (Gencan, 1991: 316) Gencan, bu fiile ilgili şu örnekleri verir:

“ gülesi gelmek, göreceği gelmek...” (Türkçe sözlük)

“Ata binetim geldi

Köye gidesim geldi” (Bir Halk Türküsü)

“Gönlümü yâre salasın geldi.”

Bahrine aşkın dolasım geldi.” (Kuddusi XIX.)

“İşbu vücut şehrine her dem giresüm gelür

İçimdeki sultanın yüzün göresim gelür

İşidürem sözünü göremezem yüzümü

Yüzünü görmekliğe canum veresüm gelür.” (Yunus Emre XIII.-XIV.)

Yaklaşma Eylemi

Gencan, yaklaşma eyleminin bir düz geniş ünlü (a, e)den sonra yaz- eylemi getirilerek yapıldığını ifade eder.(Gencan, 1991: 317) Ayrıca Gencan, yaklaşma eyleminin bileştiği gövdeye yakınlık anlamı kattığını belirterek şu örnekleri verir:

“Çeşmimden akan hun ile sagar dolayazdı

Mecliste geçen gice yine kan olayazdı.” (Baki XVI.)

“Ayağım kaydı; düşeyazdı.”

“Bardak kırılazdı.”

Öbekleşmiş Eylemler

Gencan, yazılışları ve türlü özellikleri bakımından bileşik eylemler arasına alınamayan ikişer, üçer, dörder... sözcüğün öbekleşmesinden doğmuş olan birleşik eylemlerimizin de olduğunu belirtir.(Gerncan, 1991: 319) Bu eylemlerden birkaçı şu şekildedir:

Deyim Biçiminde Öbekleşmiş Eylemler

Konuluş, yapılış anlamlarından az çok kayan, sözlük anlamlarını düşündürmeden kullanılagelen klişeleşmiş birçok söz öbeklerimiz vardır. Bunlara deyim adı veriliyor. Bu klişeleşmiş öbekleri (deyimleri) kuran sözcüklerden her birini ayrı ayrı incelemek doru değildir; tümünü birden değerlendirmek, bir bütün saymak gerekir.

Deyimler içinde:

- I. Ad olanlar var: *Üst baş (giysi), ayak teri (ücret), iyi saatte olsunlar (cin, peri)...*
- II. Sıfat görevli deyimler: *Eli uzun, ağır başlı, ağzı bozuk, kulağı delik, tok gözlü...*
- III. Belirteç olan deyimler: *Körü körüne, saçsaça başbaşa, üç aşağı beş yukarı...*
- IV. Eylem görevli deyimler: *Gönül vermek, diş bilemek, yüzü dökme, dört gözle beklemek, bir dediğini iki etmemek, gökte arayıp yerde bulmak, baştan çıkmak, ön ayak olmak, yerinde yeller esmek...*
- V. Eylem türevlerinin birkaç sözcükle değişik biçimlerde kaynaştığı da görülür:
 - a. İyelik takılı tümlenenlerle kalıplaşan eylemler:
yüzü gülmek, kafası kızmış, sabrım tükenince, gözleri kararır, başı döner, kanımız kaynar...
 - b. İyelik takısı aldıktan sonra tümleşen sözcüklerle kalıplaşan eylemler
tadını kaçırmak, hoşuna gitmek, çığırından çıkmak, yerinde saymak...
 - c. Kendi tümleçleriyle kalıplaşan eylemler:
tası tarağı toplamak, dile düşmek, yaka silmek, gözden düşmek, kumda oynamak...
 - ç. Belirteçle kalıplaşan eylemler:
hoş görmek, boş vermek, ileri sürmek, yan gelmiş, karşı koymak, ön görüldü...

d. Özne görünümünde bir adla kalıplaşan eylemler:

Can çekişmiş, yüz vermek, kan ağlamak, dil dökmek, ant içmek

VI. Durum takısı almış olumsuz eylem türevleriyle öbekleşenlere de sık rastlanır.

Bunlarda yapmacık ayırtısıyla “kendini öyle göstermek” anlamı sezilir:

Anlamazlıktan gelmek, işitmemişliğe vurmak... (Gencan, 1991: 319–320)

Yardımcı Eylemlerle Yapılan Birleşik Eylemler

Gencan, “Ad soylu sözcüklere iş, devim, oluş, kılış, yargı anlamı katan asıl görevi bu olan sözcüklere yardımcı eylem denir.” diyerek yardımcı eylemi tanımladıktan sonra, etmek, eylemek, olmak, kılmak... sözcüklerinin de yardımcı eylemler olduklarını söyler ⁷ Gencan, yardımcı eylemlerle yapılan bileşik eylemler için şu örnekleri verir:

“Radyoyu ayar ediniz.”

“Dikkat ediniz.”

“O tasavvur ettiği yüksek payeye bir ad bulamıyor, sonra da itila emellerine kapılıyor olduğundan kendi kendine utanıyor.” Mavi ve Siyah (Halit Ziya Uşaklıgil)

“Yan yana ağlanmaz olur mu o yiğide, ki hayatında en güvendiği dayanak olağanüstü zeka idi.” Atatürk’ün Hastalığı (Ruşen Eşref Ünaydın)

“Bugün ya o kocam olacak herifi öldürmeliyim, ya ölmeliyim.” Billur Kalp (Hüseyin Rahmi Gürpınar)

“Canı canan dilemiş vermemek olmaz ey dil

Ne niza eyleyelim ol ne senindir ne benim” (Fuzuli XVI.)

“Sinede bir lahza aram eyle gel canım gibi

Geçme ey ruh-u revan ömür-ü şitabanım gibi” (Nedim XVIII.)

“Seyreyledim eşkâl-i hayat

Ben havz-ı hayalin sularında” (Ahmet Haşim)

⁷ Gencan yardımcı eylemleri bitişik ya da ayrı yazılışlarına, nesne alıp almamalarına göre ayrıntılı olarak incelemiştir. Biz burada bu ayrıntılara yer vermedik. Bunun için bkz. (Gencan, 1979: 321–328)

“Mevla görelim neyler; neylerse güzel eyler.”

“Müştakinam ey ecel kerem kıl

Ef’-i elem eyle ref’i gam kıl

İmdat kılıp inayet-i Hak

Kıldı anı maksadına mülhak” (Fuzuli XVI.)

“Esir-i cam olan rinde hakaretle nazar kılma

Ki her rind-i bela-keş kendi vadisinde bir Cem’dir.” (Ruhi XVI)

“Ger ölümden kurtulam dersin yürü var âşık ol

Döne döne aşk oduyla cism ü canı kıl kebab” (Niyazi XV.)

Yardımcı Eylem Görevinde Kullanılanlar

Bulmak

“Bir mucizenin lütfuna ermiş gibi yer yer

Can buldu asasıyla dokundukça şekiller” (Faruk Nafiz Çamlıbel)

Buyurmak

“Müsaade buyurunuz. Dikkat buyurmanızı dilerim.”

Anlamca Kaynaşmış Bileşik Eylemler

Gencan, anlamca kaynaşmış bileşik eylemlerin kaynaşmalarının dereceli olduğunu belirtir. İlk olarak birleşmeyi oluşturan sözcükler kendi anlamlarından tamamen sıyrılarak yeni bir kelime meydana getirirler. Bu sözcükler tam kaynaşmaya uğradıkları için bitişik yazılırlar. (Gencan, 1991: 329) Gencan, bu konu ile ilgili şu örnekleri verir:

“Hiç, hiçbir şey onları zevklerinin en küçüğünden alıkoymaz.” (Falih Rıfki Atay)

“elvermek, düşgelmek (rastlamak), öngörmek, aşermek, varsaymak...”

İkinci olarak birleşen sözcüklerden birinci sözcük sözlük anlamını korurken, ikinci sözcük sözlük anlamından sıyrılarak ilk sözcükle anlamca birleşir. Bu sözcükler ayrı olarak yazılırlar.

“Hasta düşmek, yorgun düştü, lazım gelmek, hoş görmek...”

Tahir Nejat Gencan’ın birleşik fiil konusundaki görüşleri burada sona ermektedir.

Leyla Karahan (Karahan, 1993: 36- 37) Türkçede Söz Dizimi adlı kitabında birleşik fiili öncelikle şu şekilde tanımlar:

“Birleşik fiil, bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğudur. (Karahan, 1993: 36)

Karahan, Türkçede üç tip birleşik fiil vardır, demektir.

1. Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller:

Özellikleri:

a. Bu birleşik fiillerde isim unsuru başta, yardımcı fiil sonda bulunduğunu ifade eden Karahan, yardımcı fiil, anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirir, der ve şöyle örneklendirir:

İsim unsuru+yardımcı fiil = birleşik fiil

Dost+ ol- = dost ol-

Yok+ et- = yok et-

Karahan ikinci maddede şöyle devam eder;

b. “Bu tip birleşik fiillerin kuruluşuna “*et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun-, başla-*” fiilleri, yardımcı fiil olarak katılır. “*et-, eyle-, kıl-, yap-*” fiilleri, geçişli birleşik fiiller, “*ol-, bulun-*” fiilleri de geçişsiz birleşik fiiller yapar. Bu yardımcı fiiller aynı zamanda tek başlarına da bir hareketi karşılamak için kullanılırlar. Mesela “*ol*” fiili, asıl fiil olarak “*yetişmek, meydana gelmek, bulunmak, tamamlanmak*” vb. anlamlar taşır.” (Karahan, 1993: 36)

“Bir mehabetli sabah oldu Süleymaniye’de.” (KGK)

“Geceyle bir durgunluk oldu suda.” (S)

“ Bu gece Budak Bey’in mandirasında hırsızlık olmuş.” (SH)

Örneklerinde kullanılan“*ol-*” fiili, yardımcı fiil *değildir*.

“başla-” fiilinin, -mak/-mek’li hareket isimleriyle birleşik fiiller kurduğunu ifade eden Karahan, bu birleşik fiillerde hareket ismi, yaklaşıma eki (-a, -e) taşıdığını söyler.

Örneğin;

“Paşanın sesini duymaz oldum.” (DHK)

“Kar geceden beri devam ediyordu.” (AT)

“şikâyet et-, memnun et-, hasta ol-, pişman ol-, kör ol-, spor yap-, var eyle-, mecbur kıl-, yazmış bulun-, ağlamaya başla-”

“Bir kere karar kıldık bu hayalde.” (S)

Birleşimin oluşması esnasında yaşanan çeşitli ses olaylarına göre kelimeler bitişik ya da ayrı yazılır.

c. Karahan’a göre de tek başına kullanılmayan veya kullanıldıklarında asli şekillerini koruyamayan bazı isimler, yardımcı fiile bitişik yazılırlar.

Sabret- (sabr>sabır), *hallet-* (hall>hal), *hisset-* (hiss> his), *affet-* (afv>af), *zannet-* (zann>zan)

“Ona, hastalığımdan pek az bahsederdim.” (DHK)

“Bu meçhul ümitler beni aldatırlarsa mahvolacaktım.” (DHK)

ç. Bu birleşik fiillerin isim unsurunun, bir sıfat-fiil olabileceğini, sıfat-fiilin, “ol-” ve “bulun-” yardımcı fiilleriyle birleştiğini söyleyerek şu örnekleri verir:

“konuşmaz ol-, gidecek ol-, gezer ol-, vermiş bulun-”

“Ocaklar yakılmaz oldu.” (M)

“Ses gelmez oldu bahçelerden.” (S)

“O günden sonra her akşam sergilikten güneşin battığı yere bakar oldu.” (DDK)

Karahan, “ol-” yardımcı fiilinin sıfat-fiillerle kurduğu birleşik fiillerde; “-miş/-miş” ekli sıfat-fiillerin, bitmiş, tamamlanmış bir hareketi “-r,-ar, -er” ekli sıfat-fiillein devam etmekte olan bir hareketi, -acak/-ecek ekli sıfat-fiillerin, niyet halinde ifade edilen bir hareketi; sıfat-fiil görevinde de kullanılabilen -yor ekli sıfat-fiillerin, yakın geçmişte ortaya çıkan tamamlanmış veya devam etmekte olan bir hareketi karşıladıklarını söyler.

“almış ol-, gider ol-, verecek ol-, yazar ol-”

d. Bu birleşik fiillerin her iki unsurunun da kelime grubu olabileceğini belirtir.

Yardım/ edebil- (yardımcı fiil: birleşik fiil)

i. yf.

“Tanıştığı yolcu, onunla meşgul olmamağa başlamıştı.” (SÜ)

e. Karahan, bu birleşmelerde grubun vurgusunun isim unsuru üzerinde olduğunu ifade eder. (Karahan, 1993: 36–37)

2. Bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller:

Özellikleri:

a. Bu birleşik fiillerde, ana fiil unsurunun başta bulunduğunu söyleyen Karahan, anlamı üzerinde bulunduran bu unsurun, -a/ -e/ -ı/ -i/ -u/ -ü, -ıp/ -ip/ -up/ -üp zarf-fiil eklerinden birini taşıdığını belirtir ve şöyle formülle gösterir:

Fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil = birleşik fiil

Koş + a + bil- = koşabil-

Yaz + ı + ver- = yazıver-

Gez + ip + dur- = gezip dur-

b. Yine, “bil-, ver-, dur-, gel-, git-, kal-, koy-, gör-, yaz-” yardımcı fiilleri asıl fiile yeterlik, ihtimal, tezlik, devamlılık, yaklaşma vb. anlamlar kazandırdığını söyleyerek şu örnekleri verir:

“Gün doğmayabilir bir daha.” (S)

“Yemyeşil oluvermiş ağaçlar.” (S)

“Bekir kalakaldı.” (AT)

c. Karahan, bazı birleşik fiillerin birinci unsurunun bir kip eki taşıdığını ve bu kip ekinin, zarf-fiil ekinin yerini tuttuğunu ifade ederken durumu şöyle örnekler:

“Bir çınar altında geçer her gecem

Konuşur dururum orda rüzgarla” (HD)

ç. Fiil+fiilden kurulan birleşik fiillerde grubun vurgusu birinci unsur üzerindedir.

3. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiiller

Özellikleri:

a. Karahan, bu birleşik fiillerin, bir isim ve bir fiil unsurundan meydana geldiğini, ismin başta, fiil unsurunun sonda bulunduğunu ve unsurların biri veya hepsinin kendi sözlük anlamları dışında kullanıldığını söyler. Unsurların bir kısmı ise deyimleşmiştir.

“Ölüm kol gezer her yerde.” (D)

“Derhal, benden bahsediliyormuş gibi kulak kabarttum.” (DHK) ” (Karahan, 1993: s.36–39)

Burada ele aldığımız görüşler Karahan’ın kitabının 1993 yılındaki baskısına aittir. Karahan, 3.5.5. numaralı maddede de ele alacağımız gibi kitabının sonraki baskılarında bazı değişiklikler yapmıştır.

İlker’in doktora çalışması olarak hazırlamış olduğu ve 1997 yılında basılmış olan *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* adlı kitabında, İlker, batı grubu Türk lehçelerine yer vermiştir. Bu lehçelerdeki birleşik fiil şekillerinden bir tasvir fiili çeşidi olan yeterlik fiilini ele alan İlker, konu ile ilgili şu açıklamaları yapar:

İlker (İlker, 1997: 140- 141), yeterlik fiilinin olumlu şekli dört yazı dilinde de bil- yardımcı fiili ile yapıldığını belirtirken; yeterlik fiilinin Azerbaycan Türkçesinde asıl fiilden ayrı yazılarak; Türkmen Türkçesinde ise hem ayrı yazılarak hem de asıl fiile “-p” zarf-fiili getirilerek yapıldığını ifade eder. Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde ise yeterlilik fiilinin olumlu şeklinin asıl fiille birleşik yazıldığını söyler (İlker, 1997: 140) ve şu örnekleri verir.

Gelebilirim (TT, GT)

Gele bilerem (AT)

Gelip bilerin (TmT)

Başlayabiliyorum (TT) başlabilerim (GT)

Başlaya bilirem (AT)

Başlap bilyärin (TmT)

İlker, yeterlik fiilinin olumsuz şeklinin ise, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde -ama-, -eme- ile Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde yine

bil- yardımcı fiili ile ve üzerine -ma-, -me- olumsuzluk eki getirilerek yapıldığını söyler (İlker, 1997: 141) ve şu şekilde örnekler:

Alamadım (TT, GT)

Ala bilmedim (AT)

Alıp bilmedim (TmT)

Göremedik (TT, GT)

Göre bilmedik (AT)

Görüp bilmedik (TmT)

İlker, kitabında yeterlik fiilinin kullanışıyla ilgili şu örneklere yer vermiştir: (İlker, 1997: 141)

Türkiye Türkçesi

Uyuyamadım, diyor, ben de uyuyamadım, sen niçin uyuyamadın. (DHK, 47)

Güneşin sarışın aydınlığı Osman'ın yüzünde idi, kirpikleri titrese Ede balı görebilirdi (OS, 111)

Bu dalgalar altıncı katı, asla yutamazlardı, yutamayacaklardı. (YBY, 26)

Geceleyin geçen bir satıcı sesi bugünün çocuğuna hangi ürpermeyi verebilir? (BŞ, 25)

Gagavuz Türkçesi

Bilmeerim, domnule, Rusça üürenämedim taa, skola bitirämedim. (Y, 39)

Azeri Türkçesi

Amma mugamın Şärqin bir sıra xalqları üçün ümumi olan cehetlerini hatırlamaqdan da özümü saxlaya bilmirem. (ÖK, 232)

Her käs dä bu väziyyätin nä ilä bağılı olduğunu, säbäbini araşdırıb tapa bilmirdi. (VG, 5)

Türkmen Türkçesi

-Haçan dünyä yüzünden möceğñ tohumı kesilip, biz arkayın goyunlarımızı otarıp bilerdik. (TDS)

İlker'in vermiş olduğu görüşler burada sona ermektedir.

Yine Leyla Karahan (Karahan, 2006: 76- 79) Türkçede Söz Dizimi adlı kitabının 2006 yılındaki baskısında birleşik fiil ile ilgili görüşlerini kısmen değiştirerek ve geliştirerek, görüşlerine yeni izahlar getirir.

Karahan, “Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğu oldukları için birleşik fiiller “bir hareketi karşılayan birleşik fiiller” ve “bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller” olmak üzere ikiye ayrılır diyerek, bir sınıflama yapar. Karahan, kitabının bu yeni baskısında şu izahları yapar:

A. Bir Hareketi Karşılayan Birleşik Fiiller

Bir hareketi karşılayan birleşik fiillerin, bir isim ile bir fiil unsurunun birleşmesinden meydana geldiğini, fiilin ya bir ana fiil ya da sözlük anlamının dışında kullanılan bir başka fiil olduğunu ifade eder.

Ana Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller

Karahan, kitabının 1993 yılına ait olan baskısında bu fiilleri “Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden meydana gelen birleşik fiiller” olarak adlandırırken, yeni baskısında yardımcı fiillerin “ana yardımcı fiiller” olduğu vurgusunu yapmıştır.

Özellikleri:

a. Karahan, “bu tip birleşik fiillerde ‘et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun-’ yardımcı fiilleri kullanılır. Asıl unsur olan isim başta yardımcı fiil sonda bulunur. Yardımcı fiil çekim görevi yaparak anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirir.” der.

Burada ifade etmiş olduğu görüşleri Karahan'dan daha önce ayrıntılı bir garmer hazırlamış bulunan Banguoğlu da kabul eder. Ancak; Gabain ve Zeynalov bu görüşe karşı çıkarak bir isim ve fiilden meydana gelen birleşmenin birleşik fiil oluşturamayacağını öne sürerler. Karahan, öne sürdüğü görüşle ilgili şu örnekleri verir:

“Ölüm kol gezer her yerde.” (Yavuz Bülent Bakiler)

“Hiç yolcusu yokmuş gibi sessizce alır yol.” (Yahya Kemal Beyatlı)

“Uzaktan davul sesi duyuldu mu, duyan işini bırakıp kulak verir.” (Kemal Tahir)

“ Bu dağlara gönül verdi Koroğlu.”(Necip Fazıl Kısakürek) (Karahan, 2006: 76)

b. Bu birleşik fiillerin isim unsuru, isim çekim eki olabileceğini de belirterek şöyle örnekler:

“Sözünde durmadı mavi gökler.” (Cahit Sıtkı Tarancı)

“Birkaç ay sonra yollara düştü Nebahat Hanım.” (Sevinç Çokum)

“Ön sıraları süsleyen ağır başlı sınıf birincileri hemen işe koyulmuşlardı.” (Reşat Nuri Güntekin)

c. Karahan, birleşik fiillerin bazılarında isim unsurunun bir tamlayan ile genişlediğini söyledikten sonra aşağıdaki örnekleri verir:

“Annemi yabancı bir toprakta bıraktıktan sonra, İstanbul’a dönmek babamın içine sinmemiş.” (Reşat Nuri Güntekin)

“Yabancılar tarafından ayıplanacak bir vefasızlıkla Hüseyin’i çabucak yakadan silip atmıştım.” (Reşat Nuri Güntekin)

ç. Grubun unsurları kelime grubu olabilir.

Tası tarağı topla- (isim unsuru: tekrar grubu)

B. Bir Hareketi Tasvir Eden Birleşik Fiiller

a. Karahan, bu birleşik fiillerin, zarf-fiil eki taşıyan bir fiil unsuru ile bir tasvir fiilinden kurulduğunu, ana unsur başta, tasvir fiili sonda bulunduğunu, anlamı üzerinde bulunduran bu unsurun -A, -I, -Ip zarf-fiil eklerinden birini taşıdığını söyleyerek şu örnekleri verir:

Fiil+zarf-fiil+yardımcı fiil= birleşik fiil

Koş + a + bil- = koşabil-

Yaz+ ı + ver- = yazıver-

Gez+ip+dur- = gezip dur-

b. Yine, “Bil-, ver-, dur-, gel-, git-, kal-, koy-, gör-, yaz-” yardımcı fiilleri asıl fiile yeterlik, ihtimali tezlik, devamlılık, beklenmezlik, yaklaşma gibi anlamlar kazandırdığını söyler.

“yazabil-, okuyabil-, yapiver-, gidiver-, sürüp git-, gide koy-, yalvarı gör-, oturup dur-, çıka gel-, şaşka kal-, düşe yaz-...” (Karahana, 2006: 77)

c. Bazı birleşik fiillerin birinci unsuru bir kip eki taşıır. Bu kip eki zarf-fiil ekinin yerini tutar, diyen Karahan şu örnekleri verir:

“Selim’in hiç uykusu yoktu, dolandı durdu sokaklarda.” (Emine Işinsu)

“Bir beyaz martı gibi çırpınır durur.” (Yavuz Bülent Bakiler)

“Bir çınar altında geçer her gecem

Konuşur dururum orda rüzgârla.” (Faruk Nafiz Çamlıbel)

ç. Bu birleşik fiillerin birinci unsuru bir kelime grubu olabileceğini söyleyerek şöyle örnekler:

“Maviliğin büyüdüğünü ve yaklaştığını yarım yamalak fark edebiliyordu.” (Peyami Safa)

d. Grubun vurgusu I. unsur üzerindedir.

Karahan aslında yardımcı fiil olarak kullanılmayan bazı fiillerin belirli kalıplar içerisine girerek yardımcı fiil olarak kullanıldığını kitabında vermiş olduğu şu notta açıklar:

NOT: “başla-, çalış-, iste-” gibi aslında yardımcı fiil olmayan bazı fiiller “-mAyA başla-, -mAk iste-, mAyA çalış-” kalıpları içinde yardımcı fiil olarak da kullanılır ve birlikte kullanıldığı hareket isimlerini tasvir eder.” (Karahana, 2006: 79)

Konu ile ilgili şu örnekleri verir:

“Rüyayı hatırlamaya çalışıyordum.” (Peyami Safa)

“Hayatta ilk hatıralarınızı yazmaya çalışın.” (Reşat Nuri Güntekin)

“Seri adımlarla kapının önünde gezinmeğe başladı.” (Ömer Seyfettin)

Karahan’ın birleşik fiil ile ilgili görüşleri burada sona ermektedir.

Ertuğrul Yaman, “Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırması” (Yaman, 2000: 146–160) adlı kitabında öncelikle Türkiye Türkçesinde birleşik fiilin işleniş şeklini, daha sonra Özbek Türkçesinde birleşik fiilin işleniş şeklini ele almıştır. Biz burada Türkiye Türkçesi kısmını vereceğiz.(Yaman, 2000: 146–150)

Herhangi bir hareketi karşılamak üzere bir araya getirilen kelimeler topluluğuna “birleşik fiil” dendiğini belirten Yaman, birleşik fiiller ya bir isimle yardımcı fiilin yan yana gelmesinden veya biri asıl ikincisi yardımcı olan iki fiilin birleşmesinden oluştuğunu ve yardımcı fiilin daima sonda bulunduğunu belirtir. (Yaman, 2000: 146)

Yaman birleşik fiillerin kuruluşunu şu iki şekilde formülleştirir:

1. *isim+ yardımcı fiil = birleşik fiil*

hasta + ol- = hasta olmak

yardım+ et- = yardım etmek

nakil+ et- = nakletmek

kayıt+ ol- = kaydolmak

2. *fiil + zarf fiil+ yardımcı fiil = birleşik fiil*

gel+i+ver- = gelivermek

bak+a+kal- = bakakalmak

gör+e+bil- = görebilmek

öl+ (ü)p+ kal- = ölüp kal- (az)

Yaman’a göre, Türkiye Türkçesindeki birleşik fiilleri, unsurları bakımından üçe ayırmak mümkündür:

a. *Bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller:*

Yaman, “isim unsurunun başta, yardımcı fiilin sonda bulunduğu bu tür birleşik fiillerde her iki kelime de eksiksiz biçimde birleşir. Yardımcı fiil, söz konusu ismi fiilleştirir.” der. Bu tür birleşik fiillerin yazılışları bakımından ikiye ayrıldığını ve çoğunlukla “ et-, ol-, eyle-, kıl-, bulun-, yap-...” gibi yardımcı fiillerle kurulduklarını söyler. (Yaman, 2000: 146)

Yaman, bu birleşik fiillerin birleşme esnasında yaşanan ses olaylarına göre ayrı ya da birleşik yazılmalarına göre ikiye ayırır.

Ayrı yazılanlar:

c. Bir asıl fiil ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller

Yaman, bu kalıptaki birleşik fiillerde asıl fiilin başta bulunduğunu ve yardımcı fiile “-a/-e, -ı/-i, -u/-ü/-p” zarf-fiil eklerinden birisiyle bağlandığını ve bu tür birleşik fiillerin şu fiillerle teşkil edildiğini söyler: (Yaman, 2000: 148)

Bil-: yeterlik, ihtimal (alabil-, konuşabil-, okuyabil-)

Ver-: tezlik, kolaylık (aliver-, geliver-, yapiver-)

Git-: sürerlik (sürüp git-, dalıp git-)

Gel-: sürerlik (olagel-, edegel-)

Koy-: sürerlik (yazakoy-, oturakoy-)

Gör-: sürerlik (oturagör-, yapagör-)

Kal-: sürerlik (bakakal-, kalakal-)

Dur-: sürerlik (yazadur-, yazıp dur-)

Yaz-: yakınlık (düşeyaz-, öleyaz-)

Yaman, Türkiye Türkçesinde “bil-” ve “yaz-” yardımcı fiillerinin olumsuzluk eklerini almadıklarını söyler. Yeterlik olumsuz durumu teşkil edilirken ya birinci unsurdan sonra olumsuzluk eki getirildiğini (gelmeyebilir gibi) veya “bil-” fiili yerine sadece “-eme-” eki kullanılabileceğini (gelebilir X gelemes gibi) belirten Yaman, “yaz-” yardımcı fiilinin ise esasen pek az ve “öleyazdı, öleyazmış” örneklerindeki gibi sadece görülen veyahut öğrenilen geçmiş zaman ekleriyle kullanılabileceğini de söyler.

Yaman Türkiye Türkçesinde kullanılan birleşik fiillere şu örnekleri de ekler:

“Fakat herkesin geleceğine yön vermek gibi acıip bir kaderi yaşıyoruz.” (VÇ, 36)

“Ben hiçbir baltaya sap olmamak için gelmişim dünyaya yeğenim.” (HI, 60)

“Cahit kalkacak oldu: baba... diyecek oldu.” (GDK, 113)

“İşte böyle Süleyman, artık bahçeye gidemez oldum.” (BB, 34)

“Aklı almıyordu işte, ne olursa olsun aklına yatmıyordu.” (VÇ, 21)

“Köylünün yarısı hırsızlık yapsa da, gene hırsızlık ağına gidiyordu.” (ÖÖ, 221)

“Talat Bey’in yüzü gülücüklerle aydınlanıvermişti.” (VÇ, 32)

Bir ufak su yılanını nerede ise ejderha yapıp çıkaracaksınız.” (EH, 247) ”
(Yaman, 2000, 159–160)

Yaman'ın birleşik fiillerin Türkiye Türkçesinde işlenişi ile ilgili vermiş olduğu bilgiler burada sona ermektedir.

Korkmaz, birleşik fiiller konusunda ayrıntılı çalışma yapan yazarlardandır. Korkmaz (Korkmaz, 2006: 150- 157) “Türkiye Türkçesi Grameri”nde birleşik fiilleri şekil bilgisi ve anlam bilgisi kısımlarında ayrı ayrı ele almıştır. Biz burada 1. bölüm şekil bilgisi kısmında ele aldığı görüşlere yer vereceğiz.⁹

Zeynep Korkmaz birleşik fiilleri “ Bir ad ya da ad soylu Türkçe veya yabancı kökenli bir kelime ile etmek, edilmek, olmak, olunmak, eylemek, kılmak, kılınmak, yapmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden ya da belirli kurallar içinde bir araya gelmiş iki ayrı fiilin anlamca kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil türleridir.” (Korkmaz, 2003: 530), “Ad soylu bir kelimeyle etmek, eylemek, olmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya birer sıfat-fiil ya da zarf fiil ekleriyle birbirine bağlanmış iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türüdür.” (Korkmaz, 2003: 791) “Birleştirme yolu ile yapılan fiillere birleşik fiil denir. Birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavram karşılık olan birleşik fiil türleridir.”(Korkmaz, 2003: 46) diyerek üç farklı şekilde tanımlamıştır. Zeynep Korkmaz birleşik fiilleri, taşıdıkları birbirinden farklı yapı, işlev ve anlam özelliklerine göre kendi içlerinde dörde ayırır:

I. İsim (sıfat) + et-, ol-

İsim(sıfat) + bul-, bulun-, buyur-, eyle-, kıl-, yap- fiillerinin birleştirilmesi yoluyla kurulan yardımcı fiiller

El et-, alay et-, hasta et-, anne ol-, aday ol-, aş ol-, razı ol-... (et-:kılış, geçişli; ol-: oluş, geçişsiz)

“buyur-, eyle-, yap-, kıl-” : geçişli

Askerlik yap-, arz eyle-, mecbur kıl-, namaz kıl-, ah eyle-, baskı yap-, ayırım yap-

Korkmaz, buyur- fiili incelik özelliği taşıyan, saygı gösteren ifadelerde kullanıldığını söyler.

Dikkat buyur-, kabul buyur-, insaf buyur-...

⁹ Korkmaz'ın *Anlam Bilgisi* kısmında değerlendirmiş olduğu birleşik fiil konusuna biz burada yer vermedik. Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 791–858.

Bul- ve bulun- fiilleri yardımcı fiil olarak et-,ol- ve yap- yardımcı fiillerine denk bir yardımcı fiil gibi kullanılabilirdiğini belirtir.

Son bul-, çare bul-, şifa bul-, yolda bulun-, tetikte bulun-... (Korkmaz, 2003: 150)

II. Karmaşık Fiiller

Değişik zaman kesimi içindeki sıfat-fiillerin, ol- yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşan fiiller olarak tanımlayarak şöyle devam eder:

Bu fiiller ol- yardımcı fiilinden önce gelen sıfat-fiilin bağlı bulunduğu zamana ve yüklendiği işlev ayrılığına göre üçe ayrılır:

II.a. Öncelik Fiilleri (-miş ol-):

Korkmaz, -miş geçmiş zaman sıfat-fiili ile kurulan ve birleşik fiilin içinde bulunduğu zamanda daha önce gerçekleştiğini gösterir, der.

-miş + ol-

Anla-mış ol-, bulun-muş ol-, bil-miş ol-, duy-muş ol-, git-miş ol-...

II.b. Alışkanlık Fiilleri (-Ir ol-, -mAz ol-) :

Bir oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık olarak sürdüğünü veya süreceğini gösteren birleşikler olduğunu ifade eden Korkmaz, şu örnekleri verir:

Arar ol-, aratır ol-, bilir ol-, danışır ol-, utanır ol-, ayrılmaz ol-, bilmez ol-, gidilmez ol-, okumaz ol-...

II.c. Niyet Fiilleri (-AcAk ol-, -IcI ol-, -AsI ol-, -ImsAr ol-):

Korkmaz, niyet fiillerinin bir oluş ve kılışın düşünce ve niyet halinde olduğunu gösterdiğini söyler.

Alacak ol-, gidici ol-, kalıcı ol-, tutucu ol-, alası ol-, diyesi ol-, alımsar ol-, verimsar ol- (Korkmaz, 2003: 151)

III. Tasvir Fiilleri:

İki fiilin birleşmesinden oluşan birleşik fiiller olduğunu söyleyerek şöyle formüleştirir:

Esas fiil+Zarf-fiil + tasvir fiili

Korkmaz, burada birinci fiil bir zarf-fiil kuruluşunda olduğunu, buna esas fiilin anlamını tasvir eden ve ona yeni bir anlam özelliği katan yardımcı fiil eklenerek; bu türlü birleşik fiillerin tasvir edici yardımcı fiil olarak kullanılan bil-, ver-, dur-, yaz-, gel-, gör-, kal- fiilleri ile karşıladığını söyler:

Korkmaz, tasvir fiillerinin işlev ayrılıklarına göre başlıca türlerini formül ve örnekleriyle birlikte şöyle verir:

III.a. Yeterlik Fiilleri

Esas fiil+ -(y)A + bil-

Açabil-, alabil-, bırakabil-, çıkabil-, eğlenebil-, sevebil-, sıyrılabil-, geçmeyebil-

III.b. Tezlik Fiilleri

Esas fiil + -(y)I/ -(y)U + ver-

Bırakıver-, çekiver-, damlayıver-, kayıver-, kımıldayıver-, sıkılıver-, taşıver-

III.c. Süreklilik Fiilleri

Esas fiil + -(y)A/-(y)I/ -(y)Ip+dur-, gel-, kal-, gör-, koy-(ko-)

Anlatadur-, yapadur-, kalakal-, şaşakal-, tekrarlayıp dur-,dönüp dur-, alagel-, çıkagel-, ağlayagör-, isteyegör-, alıkoy-, gidekoy-, doldurakoy- (Korkmaz, 2003: 152)

III.d. Yaklaşma Fiilleri

Esas fiil+ -(y)A+ yaz-

Az kalsın gerçekleşecek olma, gerçekleşmeye çok yaklaşmış olma anlamı katar.

Bayılayaz-,devrileyaz-, düşeyaz-, kırılayaz-, öleyaz-, düşeyaz-...

III.e. Uzaklaşma Fiilleri

Git- yardımcı fiili ile kurulan, esas fiildeki oluş ve kılışın uzaklaştığını gösteren birleşiklerdir.

Olagit-, akıp git-,dalıp git-, geçip git-, koyup git-, uzayıp git-...

4. İkili Birleşik Fiiller

Korkmaz, iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip kaynaşmasından oluştuklarını, anlamca birbirine yakın ya da zıt fiillerin oluşturduğu birleşiklerde esas fiil genellikle -(y)Ip zarf-fiil yapısında olduklarını söyler.

Alıp ver-, dolup taş-, döküp saç-...

Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

Korkmaz, ad ya da soylu birden çok kelimenin, belirli şekil bilgisi kalıpları içinde, bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından olan, anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiillerin iki yönü olduğunu söyler.

Birincisi şekilce bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan birleşiklerdir. Tıpkı isim+yardımcı fiil kuruluşuna benzediklerini, ancak fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması sayesinde, yalın olarak kullanılabildiği gibi, bir ad grubu biçimiyle de bulunabilmesi işletme ekleriyle genişletilebildiklerini belirterek şu örnekleri verir:

Göze gir-, gözden düş-, evdeki Pazar çarşısına uyma-...

Özne +yardımcı fiil / nesne + yardımcı fiil

Yer tamlayıcısı + yardımcı fiil / zarf + yardımcı fiil

Bu fiillerin ikinci yönü ise anlamca kaynaşmış olmalarıdır. Korkmaz'a göre, bunlar şekil kaynaşması dışında anlamca da değişik yönde bir kayma ve kalıplaşmaya uğrayarak deyim niteliği kazanmışlardır.

Korkmaz, anlam kayması yoluyla oluşmuş bulunan birleşik fiilleri, şekil yapıları bakımından fiilden önce gelen ad ögelerinin sayılarına göre :

Tek öğeli kalıplaşmış birleşik fiiller

İki öğeli kalıplaşmış birleşik fiiller

Üç öğeli kalıplaşmış birleşik fiiller olmak üzere başlıca üç ana gruba ayırır.

(Korkmaz, 2003: 153)

Tek Öğeli Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Özne + Fiil Bağlantısı İle Birleşenler

Fiilden önce gelen ad veya ad grubu, fiile ya yalın durumuyla ya da iyelik eki alarak bağlanır. Bu durumda birleşik fiil içindeki ad veya ad grubu fiilin öznesi gibidir.

Eli ayağı çözü-, karnı acık-, uykusu kaç-, yüreği hopla-, dili dolan-...

Nesne + Fiil Bağlantısı İle Birleşenler

Fiilden önceki ad ya da ad grubu, fiile bir nesne bağlantısı ile bağlandığını söyleyen Korkmaz şu örnekleme yapıyor:

Akıl al-, bayrak aç-, kucak aç-, bel bağla-, boyun bük-, boyunun ölçüsünü al-, can at-...

Yer tamlayıcısı + Fiil Bağlantısı İle Birleşenler

Korkmaz, fiille bağlanan ad yönelme, bulunma ve çıkma durumu ekleri alabildiği için bir yer tamlayıcısı niteliğindedir, diyerek şu örnekleri verir:

Altta kal-, bir kaşık suda boğ-, dut yemiş bülbüle dön-, yuvadan uç-, baştan çıkar-, ağızdan kaçır-...

Zarf + Fiil Bağlantısı İle Birleşenler

Fiilden önceki ad fiilin zarfı durumundadır, açıklamasından sonra yazar şu örnekleri verir:

Aç kal-, ağır bas-, köşe bucak kaç-, yüz yüze gel-, yürekten inan-, üstü kapalı konuş-, gelip çat-...

Fiil + Özne + Fiil Bağlantısı İle Birleşenler

Araştırmacı, emir kipi biçiminde ya da aynı çekim kalıbındaki fiil hem önde hem sonda yinelenildiğini söyleyerek şöyle örnekler:

Gel keyfim gel, uç baba Tarık uç, ye kürküm ye, yorgan gitti kavga bitti...

İki Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Korkmaz, iki ögeli kalıplaşmış birleşik fiilleri; fiilden önceki ad ögesinin birden fazla olduğu birleşikler, olarak ifade eder. (Korkmaz, 2003: 155)

Özne + Nesne + Fiil Bağlantısı İle Birleşenler

Ağzı laf yap-, eli silah tut-, eteği zil çal-, içi kan ağla-, kendi kendini kemir-, yangın bacayı sar-...

Özne + Yer Tamlayıcısı + Fiil bağlantısı İle Birleşenler

Dünya başına yıkıl-, gözü arkada kal-, gözü yolda kal-, kanı tepeye çık-, yer yerinden oyna-...

Özne + Zarf + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Ayağı buz kes-, benzi uçup git-, dumanı baştan tüt-, gerisi vız gel-, gözü fal taşı gibi açıl-...

Nesne + Özne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Ağzını bıçak açma-, ağızdan çıkanı kulak işitme-, kafayı katır tep-, yüreğini dehşet kapla-, yüreğini korku sar-...

NOT: Korkmaz, bu yapıdaki kalıplaşmalarda usluo özelliği ve anlamdaki etkiyi artırmak amacıyla, özne ile ikinci öğe durumundaki sözler yer değiştirebildiğini ifade eder.

Nesne + Yer tamlayıcısı + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Aklını başına topla-, aklını başından al-, altını üstüne getir-, başını taşa çal-, dizgini elden kaçır-, ekmeğini taştan çıkar-, öfkeyi tepeye sıçrat-, turnayı gözünden vur-gibi.

Nesne + Zarf + fiil Kuruluşunda Olanlar

Ağzını bir karış açık bırak-, ağzını hayra aç-, ayağını denk al-, ayağını yorganına göre uzat-, ana avrat düz git-, dünyayı ayağa kaldır-...

Yer tamlayıcısı + Özne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Ağızından yel al-, başına taş düş-, canına ot tıka-, gözünden uyku ak-, her kafadan bir ses çık-, işin içinde bir bit yeniği bul-...

Yer Tamlayıcısı + Nesne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Ağızdan laf al-, ağzına kilit vur-, ağzında bir şey gevele-, başına dert aç-, burnundan kıl aldırma-, havanda su döv-, kulağına kar suyu kaç-...

Yer tamlayıcısı + Yer tamlayıcısı + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Kalıptan kalıba dön-, kuvveden fiile çıkar-, renkten renge gir-, zihinden bir yana git-...

Yer tamlayıcısı + Zarf + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Burnundan fitil fitil getir-, etrafında dört dön-, gözüne hoş görün-, havada sallanıp kal-, yere sağlam bas-...

Zarf + Nesne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Ağzı ile kuş tut-, beş kuruşun hesabı için kırk takla at-, bir taşla iki kuş vur-, boş yere emek harca-, çayı görmeden paçayı siva-, nabza göre şerbet ver-, yüz bulup astar iste-...

Zarf + Yer tamlayıcısı + Fiil Kuruluşunda Olanlar

Bir elle verip bir elle geri al-, doluya koyup almamak boşa koyup dolma-, ince eleyip sık doku-, kendi başına ayakta dur-...

Zarf + zarf + fiil kuruluşunda olanlar

Al takke ver külah, al abdestini ver pabucumu ...

Üç Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Fiilden önceki özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi ad öğelerinden üçünün yan yana gelmesiyle oluşan birleşiklerdir:

Anasından emdiği süt fitil fitil burnundan gel- (anasından emdiği sütü burnundan getirmek), ayağını yere sağlam bas-, saçına sakalına ak düş-, sol elden sağ ele destek kalma-, şeytana pabucunu ters giydir-...

Burada Korkmaz'ın görüşleri sona ermektedir.

Birleşik fiil konusunun, araştırmacıların Türkiye Türkçesi gramerlerindeki işleniş şekillerine özet olarak yer verdik. Konumuzun Türkiye Türkçesi kısmı burada sona ermiştir.

3.5. KAZAK TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER

Bu bölümde taramalarımız sonucu elde ettiğimiz verilerin ışığında Kazak Türkçesi'nde birleşik fiil konusu özet olarak incelenecektir. Bunu yaparken, araştırmacıların Kazak Türkçesi gramerlerindeki ilgili bölümlerden de geniş olarak faydalanılacaktır.

Ferhat Karabulut, Kerim Demirci ve İsmail Ulutaş tarafından hazırlanan Kazak Türkçesi Grameri El Kitabında (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 86–97) birleşik fiil konusu şu şekilde ele alınır.

“Genellikle isim ve fiillerin birleşmesiyle oluşan bu yapılar basit veya türemiş gibi fiiller gibi bir olayı, bir durumu veya bir hareketi bildirir. Dillerin bu yapılara neden ihtiyaç duydukları ayrı bir araştırma konusu olsa da birleşik fiillerin fonksiyonlarına baktığımızda bunların semantik açıdan basit ve türemiş fiillere göre daha detaylı anlamalar ifade ettikleri görülür. Özellikle fiil+fiil yapıları için, oluşun ve hareketin ayrıntıları üzerinde durmaktadır, diyen araştırmacılar, Kazak Türkçesi'ndeki birleşik fiilleri beş grupta incelerler:

1. Yardımcı fiiller
2. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller
3. Tüm fiil yapısı
4. Kaynaşmış birleşik fiiller
5. Tasvir fiiller

1. Yardımcı Fiiller

İsim+et-

Bu tür birleşik fiillerde birinci unsur bir isimdir, ikinci unsur ise bir yardımcı fiildir. İki unsur birleşerek bir tek manayı karşılarlar. Birçok dilde mevcut olan bu yapılara Türk dillerinde sıkça rastlandığını belirten yazarlar şöyle devam ederler: Örneğin, saygın bir insanın ölümünde Türkiye Türkçesinde *öldü* ifadesi yerine *vefat etti* ifadesi kullanılmaktadır. Bu yapı İngilizcede *died* ‘*öldü*’ yerine *passed away* ‘vefat etti’ şeklindedir. Aynı şekilde Kazak Türkçesi'nde *өлді* yerine *қайтыс болды* fiili kullanılmaktadır. Örneklerde görüldüğü gibi basit bir fiilin ifade edeceği bir anlamın bir

isim ve bir fiilin birleştirilmesiyle yapılan yeni bir fiille sağlandığını belirtirler. Yalnız, bu tür yapılarda kullanılan, isimden sonraki ikinci unsur olan yardımcı fiillerin sayısı sınırlıdır. Kazak Türkçesi'nde ikinci unsur olarak kullanılan yardımcı fiiller şunlardır: ет- 'etmek', қыл- 'kılmak', бол- 'olmak'

Örnekler:

жәрдем ет- 'yardım etmek', дем ал 'dinlenmek', қайтыс бол- 'vefat etmek', үлгі қыл 'örnek olmak', адам бол- 'adam olmak', жарқ ет- 'ışıldamak', қызмет қыл- 'hizmet etmek' vb. Ahmet Bican Ercilasundan yaptığı alıntıda Necmettin Hacıeminoğlu, bu tür fiillerin hangi unsurlardan oluşurlarsa oluşsunlar her bir ögenin tek bir anlam etrafında birleştiklerini ve bunun tek bir fiil olarak algılanması gerektiğini söyler. (Hacıeminoğlu 1991: 255).

Türkiye Türkçesinde en çok et-,ol-, eyle- ve yap- yardımcı fiilleri kullanılır.

Hata et-, kusur et-, inat et-, iftira et-, kabul et-, gıpta et-, yad eyle-, hata yap-, kur yap-, hasta ol-, şad ol-, memnun ol-, mağdur ol-.

Kazak Türkçesinde *İsim+yardımcı fiil* yapısında kurulan örnekler¹⁰

Solar da köp söz bolğan ötken handar "zamanında onlar da çok konuşulmuş"

KT TT

söz bolğan > söz olan (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Bir canga at kontargan kezdey bolıp "Atını bağlayan bir adama rast gelip"

KT TT

Kezdey bol- > rast gel- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Ümitsiz bolma Aladan kazınası köp "Umudunu kesme, Tanrı'nın hazinesi boldur."

KT TT

¹⁰[http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB0ED0AA5232E402F25881B305C3223FF)

[F6E10F8892433CFFB0ED0AA5232E402F25881B305C3223FF](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB0ED0AA5232E402F25881B305C3223FF), 10.08.2010. Burada verilen örnekler, yukarıda vermiş olduğumuz internet adresinden alınmıştır.

Ümitsiz bolma > ümitsiz olma (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Dos boldı capan tüzde bek söylesip “Dost oldular bozkırda çokça konuşup”

KT TT

Dos bol- > dost olmak (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Süymes kisik kez bolsa, kas Şunakpın “Sevmediğim kişi rast gelse düşmanım”

KT TT

Kez bol-> rast gel- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Bir şapanga kıldıñ ba munşa tarlık “Bir hırkaya bu kadar öfkelendin mi?”

KT TT

Tarlık kıl-> öfkelenmek (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Burada isim+ yardımcı fiil yapısı devrik olarak kullanılmıştır. Yapının manzum bir metinde kullanılmasından dolayı devrik olduğu görüşündeyiz.

Eytevır kannan bölek kayrat etti “Nihayet insanüstü bir gayret gösterdi”

KT TT

Kayrat et- > gayret et- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Baltalı men Sakalı el, aman bol “Baltalı ile Sakalı yurt, hoşça kal”

KT TT

Aman bol > hoşça kal (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Baltalımen konıstas eş bolmaymın “Baltalı ile asla komşu olmam”

KT TT

Konıstas eş bol-> komşu ol- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Kuday desip ant etken sertten tayıp “Dünür olmak için verdiğin sözden dönüp”

KT TT

Ant et-> söz ver- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Oylanıp aytkan sözdi makul körşi “Düşünüp söylediğim sözü kabul etsene”

KT TT

Makul kör-> makul gör-/ kabul et- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

-Karake-av, kalcın kılıp arbaymısın “Ey Karabay can, şaka edip dalga mı geçersin?”

KT TT

Kalcın kıl-> şaka et-, şaka yap- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Siz dem al, men keleyin koyın bağıp “Siz dinlenin ben koyuna bakayım ”

KT TT

Dem al-> dinlenmek (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB antolojisi)

Intuk bolğan bir kızdı “İntizar ettiğim o kızı”

KT TT

Intuk bol-> intizar et- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Maktavı curttiñ seni ras keldi “Yurdun seni övmesi doğru imiş.”

KT TT

Ras kel-> doğru ol- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Meni azat kıp men üşin koydı caysañ “Beni azat edip benim için koyunları yayarsan”

KT TT

Azat kıl-(kıl-)> azat et- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Azat bol da, eliñ tap, körinbey kas “Azat ol da yurdunu bul, görünmeden kaç”

KT TT

Azat bol-> azat ol- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Kaytip küyev boladı ol anturğan “Nasıl damat olur bu uğursuz”

KT TT

Küyev bol-> damat ol- (Mehmet Aça, Kozı Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Birevdiñ eves bolma üyregine “Birinin heveslenme ördeğine”

KT TT

Eves bol-> heveslen-(Mehmet Aça, Kozı Körpeş-Bayan Suluv, KTB antolojisi)

Naza bolıp, kudaydı boktamadıñ “Kırılıp Tanrı’yu suçlamadın”

KT TT

Naza bol-> kırıl- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB antolojisi)

Ak nayza taldan kılıp şoktamaymın “Ak daldan mızrak yapıp saplamıyorum”

KT TT

Nayza kıl-> mızrak yap- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB antolojisi)

Birleşik fiil oluşturan kelimeler arasına başka bir kelime girmiştir.

Cavdan Narın biy kaytıp keñes kıladı “Düşmandan Narın dönüp toplantı yapar”

KT TT

Keñes kıl-> toplantı yap- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB antolojisi)

Arka degen cerinde añ bolğanı “Arka denilen yerinde hayran olanı”

KT TT

Añ bol-> hayran ol- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB antolojisi)

Suv ayağı kayırlı bolar suvat “Sulak su ayağı hayırlı olur”

KT TT

Kayırlı bol-> hayırlı ol- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB antolojisi)

Bay bolmaysıñ, Baktıbay “Zengin olmazsın, baktıbay”

KT TT

Bay bol-> zengin ol- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Bir orın meken kılmaysıñ “Bir yeri mekân tutmazsın”

KT TT

Meken kıl-> Mekân tut- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Enbek kılıp nan cemey “Emek kılıp ekmek yemeyerek”

KT TT

Enbek- kıl-> emek çek- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Kanağat etseñ bolmay ma? “Kanaat etsen olmaz mı?”

KT TT

Kanağat et-> kanaat et- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Alıksa karar kılanağ “Uzağa karar kılana”

KT TT

Karar kıl-> karar kıl-, karar ver- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Karğa uksap kark ettiñ “Karga gibi gak ettin”

KT TT

Kark et-> gak et- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Enbek etseñ emersiñ “Emek veririsen emersin”

KT TT

Enbek et-> emek ver- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Öleñ kıldım ekşimdi “Şarkı yaptım keçimi ”

KT TT

Öleñ kıl-> şarkı yap- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Sodan deme kıladı Kodar arsız “Ondan umut ederdi arsız Kodar”

KT TT

Deme kıl-> umut et- (Mehmet Aça, Barmak pen Canat, KTB antolojisi)

2. *Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiiller*

Araştırmacılar, Türk dillerinde çok yaygın olan birleşik fiil türü olduğunu, fiili oluşturan öğelerin birden fazla ve bu tür fiil yapılarında fiili oluşturan öğelerin gerçek anlamlarından sıyrılıp çoğunlukla mecazi (metaforik) kullanıldığını ifade ederler. Bu fiilleri yardımcı fiille oluşan birleşik fiillerden ayırmanın zor olduğunu, anlamca kaynaşmış bileşik fiillerin sadece ет-, бол- veya қыл gibi fiillerle sınırlı olmadığını, bunun yanında anlamca kaynaşmış bileşik fiillerde kelime sayısının da iki ile sınırlı olmadığını söylerler. Bu yapıları oluşturan fiiller de belli bir kurala tabi değildir. Bu tür bileşik fiillerdeki kelimeler parçalandıkları ve gerçek anlamlarıyla kullanıldıkları zaman birleşik fiilin yapısı ve anlamı da kaybolur.

Орық же- 'rişman olmak'

Тайақ же- 'dövülmek'

Ақыл бер- 'akıl vermek'

Ақыл сал- 'nasihat etmek'

Бас қой- 'dilekte bulunmak'

Қол қой- 'imzalamak'

Құлақ сал- 'dinlemek'

төсек жаңғырт- 'yeniden evlenmek'

Ағылшын тілінде жарық көрген Қазақ жазушыларыны □ ә □ гімелер жынағын оқыдым. 'Kazak yazarlar tarafından İngilizce yazılmış hikâye derlemeleri okudum. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 88)

Осы Батырхан сол кыыз үйде дүңиеге келді. 'Bu batırhan bu evde doğdu. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 88)

Арақтың шаллығы көлге бас қойысады. 'Ellerindeki şarabın çoğalıp göl gibi artmasını dilediler. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 88)

Türkiye Türkçesi'nde de anlamca kaynaşmış birleşik fiillerin sayısı oldukça fazladır.

Dört gözle beklemek, iple çekmek, öneyak olmak, diş bilemek, yerinde yeller esmek, yüz suyu dökmek, bir dediğini iki etmemek gibi. (Gencan 1971: 267)

Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiillere Örnekler

Selem bergin deyim kep “Selam ver daima gelip”

KT TT

Selem ber-> selam ver- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Elden culuv tileysin “Halktan yardım istersin”

KT TT

Culuv tile-> yardım iste- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Maktan kıldıñ, Beyimbet “Gurur duyduñ, Beyimbet”

KT TT

Maktan kıl-> gurur duy- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Ekem- av, basımızğa müşkil tuvdi “Ey babam başımıza dert geldi”

KT TT

Müşkil tuv-> başına dert gel- (Ali Duymaz, Aydos Pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Men-tevip, bir dem salıp ketem cazıp “Ben tabibim, bir nefes salıp iyileştirip gideyim”

KT TT

Dem sal-> nefes sal- (Mehmet Aça, Barmak pen Canat, KTB Antolojisi)

Sarıbay iman aytıp ölip ketti “Sarıbay şehadet getirip ölüp gitti”

KT TT

İman ayt-> şehadet getir- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Canın berip tursa da nanbayın ba? “Canını verse de inanmayayım mı?”

KT TT

Can ber-> can ver- (Ali Duymaz, Aydos Pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Kodar ayttı:- Karabay, kulağın sal “Kodar dedi: Karabat, Kulağımı sal”

KT TT

Kulak sal-> dinlemek (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Curt sayanda demalğan “Yurt sayende huzur buldu”

KT TT

Dem al-> huzur bul-, sakinle- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Talappenen el ağan “Talep ile el almış ”

KT TT

El al-> el al- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Basına selde salıp kol berseñ “Başına sarık sarıp el versen”

KT TT

Kol ber-> el ver- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Canın şıkır bolmasañ can talaskır “Canın çıkar sabretmezsen ”

KT TT

Canı şık-> canı çık- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Mineki, kulak koyıp, söz añañdar “İşte, sözüme kulak verip dinnleyiniz”

KT TT

Kulak koy-> kulak ver- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

3. Tüm Fiil Yapısı¹¹

Fiil-zarf fiil eki+ fiil-zaman-kişi

Bu yapı Gabain ve Zeynalov tarafından esas birleşik fiil olarak kabul edilen yapıdır.

Gabain ve Zeynalov, *isim+fiil* yapısındaki birleşmeleri birleşik fiil olarak saymaz, yalnızca *fiil+fiil* şeklindeki yapıların birleşik fiil oluşturabileceğini ifade ederler.

Karabulut, Demirci ve Ulutaş, bu yapıyı, *fiil+fiil* temeline dayanan birleşik fiiller, her biri farklı eylemleri, aktiviteleri ve oluşları gösteren en az iki fiilden oluşan yapılardır, diye ifade ettikten sonra şöyle devam ederler:

Bu iki fiil birbiri ardınca sıralanarak belli bir anlam bütünlüğü içerisinde bir birlik oluştururlar. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 89) Diğer Türk dillerinde ve

¹¹ Karabulut, Demirci ve Ulutaş'ın *Tüm Fiil Yapısı* olarak adlandırdığı bu yapıyı Zeynep Korkmaz, *İkili Birleşik Fiiller* başlığı altında inceler.

Kazak Türkçesi'nde *fiil+fiil*'den oluşan birleşik fiil yapıları morfolojik olarak aynı gibi görünse de anlam bakımından farklı iki özellik gösterirler. Cümlede yüklem görevi üstlenen bu fiilleri birbirinden ayırmanın en kolay yolu, birleşik fiili oluşturan fiillerin gerçek anlamlarını kaybedip kaybetmediklerine bakmaktır. Eğer her iki fiil de gerçek anlamında kullanılmışsa bu yapıya *Tüm Fiil Yapısı*, eğer fiillerden biri gerçek anlamını kaybetmemiş ve sadece diğer fiili anlam bakımından kuvvetlendirir mahiyette ise buna *Tasvir Fiil Yapısı* denir, diyerek de tüm fiil yapısı ve tasvir fiil yapısı arasındaki farkı da belirtmiş olurlar.

Karabulut, Demirci ve Ulutaş, Kazak Türkçesi'nde yapısal olarak aynı görünen iki tür birleşik fiil olduğunu, bunlarda tüm fiil yapısını teşkil eden her bir fiilin gerçek anlamlarını muhafaza ettiğini söylerler. Mesela, *кітапты алып кел* cümlesinde hem 'almak' hem de 'gelmek' fiilleri gerçek anlamlarında kullanılmışlardır. Ancak bunun yanında bu yapı tek bir fiil olarak ele alındığında fiiller 'getirmek' anlamı da yüklenmişlerdir.

наны бөліп алды “ekmeği bölüp aldı”

кітапты алып қаитты “kitabı alıp gitti”

үйге қарап келді “eve bakıp geldi”

үйдән шығып кетті “evden çıkıp gitti”

Kazak Türkçesi'nde tüm fiil yapısı ile ilgili örnekler:

Салтақтар қасқыр қаşıп сөнеledi “Yaltaklanıp kurt kaçıp yönelir”

KT

TT

Қаşıп сөнел-> kaçıp yönel- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Күшігім берін kırıp тастаdñ “Yavrularımın hepsini öldürdünüz”

KT

TT

Кırıp таста-> öldür- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Іздеп келген қыз Баян “Арайып geldiğim Баян қыз”

KT

TT

Іздеп кел-> arayıp gel- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Eñkeyip ak ordağa kirip keldi “Eğilip ak çadıra girdi”

KT TT

Kirip kel-> gir- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Ekev eki ayrılıp cöneldi “İkisi ayrı yöne yönelip gitti”

KT TT

Ayrılıp cönel-> yönelip git- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Meniñ osı sözimdi caksı uğıp al “Benim şu sözümü iyi anla”

KT TT

Uğıp al-> anla- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Eytevir sol Betpaktan alıp şıktı “Sonunda Betpak’tan lıp çıktı”

KT TT

Alıp şık-> alıp çık- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Cılkısı suvka kandı, toyıp aldı “Yılkısı suya kandı, doydu”

KT TT

Toyıp al-> doy- (Mehmet Aça, Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Aykaylap acıratı şal canı aşıp “Bağırip dağıttı ihtiyar öfkelenip”

KT TT

Aykaylap acırat-> bağırip dağıt- (Mehmet Aça, Barmak pen Canat, KTB Antolojisi)

Elim bolsañ, sen büy dep aytar ma ediñ “Álim olsan, sen böyle deyip söyler miydin?”

KT TT

Dep ayt-> deyip söyle- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Mılıtkka usıp öldi ğoy, olla ceñge! “Tüfeğe uçup öldü vallahi yenge”

KT TT

Usıp öl-> uçup öl- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Bav karağay türlenip biter tavğa “Dağda çam ağacı çeşitlenip çıkar”

KT TT

Türülenip bit-> çeşitlenip çık- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Baykap söyle, Beyimbet “İzleyip söyle, Beyimbet”

KT TT

Baykap söyle-> izleyip söyle- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Ne kılsa da, Betpak’tan alıp ötti “Çaresini buluo Betpak’tan alıp geçti”

KT TT

Alıp öt-> alıp geç- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Cılkıdan Akkoyındı minip aldı “Yılkı içinden Akkoyın’ı tutup bindi”

KT TT

Minip al-> tutup bin- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş-Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Osınıñ teñ cartısın kırıp aldıñ “Bunun yarısını öldürdün”

KT TT

Kırıp al-> öldür- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

4. Kaynaşmış Bileşik Fiiller

Fiil+fiil

Yazaralar, *fiil+fiil* yapısına dayanan kaynaşmış birleşik fiillerin, mevcut olan gramer birimlerinin birleştirilmesiyle oluşturulduğunu belirtirler.

İngilizcedeki “*brunch*” kelimesi ‘kahvaltı ve öğlen yemeğinin birleştirildiği yemek’ anlamında < *breakfast* ve *lunch* kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşur.

Smog ‘dumanlı sis’< *smoke* ve *fog*

Motel ‘motel’< *motor* ve *hotel*

Kaynaşmalar genellikle birinci kelimenin ilk tarafı ve ikinci kelimenin son tarafından yapılmaktadır. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 90)

Kazak Türkçesinde de tam olarak bu yapıya benzememekle birlikte benzer bir yapı al-, kel-, ket-, bar- gibi belli başlı fiillerin birleşmesiyle Kaynaşmış birleşik fiillerin oluşturulduğunu ifade ederler.

Öncelikle, birinci tür yapıda bazı ses değişiklikleri ve hece düşmeleri yaşandığını belirterek şu örnekleri verirler:

Ал-ын бар- > апар- “götürmek, alıp gitmek”

Ал-ын кел- > әкел- “getirmek”

Ал-ын кет- > әкет- “götürmek”

İkinci tür kaynaşmada кел- ve бар- fiilleri жатыр- ‘yatmak’ fiiliyle birleşerek ortaya çıktığını söyleyerek şöyle örneklerler:

келе жатыр > келатыр “geliyor”

бара жатыр > баратыр “gidiyor”

Üçüncü tür kaynaşmada birden çok fiil birleştiğini ifade ederler. Örneğin;

-н кел- ve -н кал- > -н кеп кал-

-н кел- ve -н кет- > -н кеп кет-

-н кел- ve -н бер- > -н кеп бер-

Жігімтер соңыма түсін кеп берсін.

“Yiğitler yanıma düşüp gelsin.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 91)

Dördüncü kaynaşma biçimi ise бар- ve бер- fiillerinin ал- fiili tarafından takip edilmesiyle oluştuğunu ifade ederek, bu birleşmeler esnasında zarf-fiil ekinin düştüğünü ve ilk fiil mastar halindeymiş gibi görüldüğünü söylerler.

бара ал- > бар ал- “gidebilmek”

бере алма- > бер алма- “gidememek” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 91)

5. Tasvir Fiiller

Fiil-zarf-fiil eki + fiil-zaman-şahıs şeklinde formülleştirdikten sonra tasvir fiilleri şu şekilde açıklarlar:

Tasvir fiil yapılarında ikinci fiil gerçek anlamını kaybeder. Tasvir fiilleri tüm fiil yapısından ayıran da ikinci fiilin gerçek anlamını kaybediyor olmasıdır. Fiil + fiil esasına dayanan bu fiillerde birinci fiil işi, oluşu, hareketi anlatır. İkinci fiil ise birinci fiilin tam olarak nasıl gerçekleştiğini tasvir eder. Kısaca, ikinci fiil birinci fiilin tam olarak veremeyeceği anlamları bazen detay bildirerek vermeye yardımcı olur. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 91)

Kazak Türkçesinde sayıları yirmiye varan tasvir fiilleri vardır. Bu fiiller işlev bakımından bir birlik göstermezler. Bazıları zamanla kalıplaşarak zaman eki özelliği gösterirken bazıları muktedirlik, bazıları başkası için iş yapma, bazıları ise zaman içinde iç zaman gösterirler. Kazak Türkçesinde en çok kullanılan tasvir fiilleri şu şekilde sıralanmıştır:

<i>жүр-</i> “yürümek”	<i>жат-</i> “yatmak”
<i>тұр-</i> “durmak”	<i>отыр-</i> “oturmak”
<i>ал-</i> “almak”	<i>көр-</i> “görmek”
<i>бер-</i> “vermek”	<i>қой-</i> “koymak”
<i>шық-</i> “çıkmaq”	<i>кет-</i> “gitmek”
<i>кел-</i> “gelmek”	<i>қал-</i> “kalmak”
<i>сал-</i> “koymak, yerleştirmek”	<i>жазда-</i> “neredeysе yapmak”
<i>түс-</i> “düşmek”	<i>бар-</i> “varmak, gitmek”
<i>жібер-</i> “atmak, göndermek”	<i>масма-</i> “göndermek”
<i>біл-</i> “bilmek”	

Tasvir fiillerin her kullanıldığı cümlede ayrı anlamları olabileceği gibi bazı tasvir fiilleri de toplu özellikler gösterebilir. Ana fiile farklı özellikler katan tasvir fiilleri:

<i>жей сал-</i> “kaygısızca, pervasızca yedi”
<i>оқып ал-</i> “okuyabildi”
<i>кете бер-</i> “gitmeye devam etmek”
<i>оқып бер-</i> “birisi için okumak”
<i>жеп шық-</i> “yiyip bitirmek”
<i>ала қой-</i> “aniden almak”
<i>өсіп кел-</i> “devamlı büyümek”
<i>келе қал-</i> “aniden gelmek”

Araştırmacılar, şöyle devam ederler:

“Her zaman geçerli olmasa da bazı tasvir fiil yapılarında birinci fiilin almış olduğu zarf-fiil eki tasvir fiilin anlamını ve dilbilgisel işlevini¹² değiştirmektedir. Kazak

¹² Burada *dilbilgisel işlev* söylemi ile kastedilen kelimenin dilbilgisel işlevinin değişmesidir. Dilbilgiselleşme olarak adlandırılan bu durumda ayrıntılı bilgi almak için bkz. “Kerim Demirci, *Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme*, Bilig, Bahar 2008, sayı 45.

Türkçesinde muktedirlik kipi ал- ‘almak’ fiilinin yalnız geniş zaman zarf-fiil ekleri -a/-e ve -й zarf-fiil eklerin birleşmesiyle yapılır: -a ал-, -e ал-, -i ал-, -й ал-. Bu yapıdaki ал- fiili gerçek anlamından tamamen uzaklaşarak Türkçedeki –Abil- gibi bir kip fonksiyonu üstlenir.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 92)

Мен бүгін сабаққа бара аламын. “Ben bugün derse gidebilirim.”

Мен мына кітапты оқи алмаймын. “Ben bu kitabı okuyamam.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 93)

Yeterlik

al- fiili Tatarca, Özbekçe, Kırgızca ve Uygurca gibi birçok Türk dilinde muktedirlik işleviyle kullanılmakta olduğunu belirten yazarlar, bu lehçelerdeki yeterlik fiili ile ilgili kullanımları da şu şekilde örneklerler:

Tatarcada yeterlik fiili “esas fiil+-i (zarf-fiil)+al- ya da esas fiil+-A(zarf-fiil)+al-” yapıları ile kurulur. Örneğin;

Zakir üze eşli ala ide. “Zakir onu kendisi yapabilir.”

Min Qoyaşqaturı qari almim. “Güneşe bakamam.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 93)

Kırgızca yeterlik fiili “esas fiil+-A (-e/ -o/ -ö/ -y)+ al-” yapısı ile oluşturulur. Örneğin;

Şığа аламын. “Çıkabilirim.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 93)

Uygurca yeterlik fiili “esas fiil+ -a/ -e+ al-” ile yapılır. Örneğin;

Yazalidim < yaz-ala-dim< yaz-a ala-dim “Yazabildim.”

Köralidim< kör-älä-dim<kör-ä al-dim. “Görebildim.”

Özbekçe yeterlik fiili “esas fiil+ -a/ -e+âl-” yapısı ile kurulur. Örneğin;

-Dâmla, men uzaq yerga bârâlmayman (<bâra âlmayman) “ Efendim, daha ileri gidemem.”

-Negâbârâlmaysiz? – suradi rais. “Niçin, gidemezsin” dedi başkan.

-çunki uzingiz imtihan waqtida: “Bu ilming bilan uzâq joyga bârâlmaysan” degansiz, dedi Afandi. “Çünkü siz imtihan sırasında ‘ Bu bilgiyle daha fazla gidemezsin’ demiştiniz” dedi Efendi. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 93)

Oğuz grubu Türk lehçelerinde bil- fiili yeterlik görevinde kullanılmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde -a/-e zarf-fiil ekleri kullanılırken Türkmen Türkçesinde-p zarf-fiil eki kullanılır:

Türkmencede yeterlik fiili “esas fiil+-ıp+ bil-” yapısı ile oluşturulur. Örneğin;

Ankarâ övrenişip bilmisiziz, Mehmet Bey? “Mehmet Bey, Ankara’ya alışabilecek misiniz?” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 94)

Sağat nəçə-kə aydıp bilmersizmi? “Saatin kaç olduğunu söyleyebilir misiniz?”

Batı grubu Türk lehçelerinde yeterlik fiili için -a, -e, zarf-fiil ekleri kullanılırken, bir batı grubu Türk lehçesi olan Türkmen Türkçesinde ise -ıp/ -ip zarf-fiil eki kullanılır. Bu ek aslında Doğu Türkçesindeki yeterlik yapılarında kullanılmaktadır. Bu bakımdan Türkmen Türkçesi de bir Batı grubu lehçesi olmasına karşın yeterlik yapısında Doğu Türkçesinin özelliklerini göstermektedir.

Azericede yeterlik fiili “esas fiil+-a/-e+bil-” yapısı ile kurulur. Olumsuzluk yapısında ise “esas fiil+ -a/-e+bil+-ma/-me” formülü kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak olumsuz yapılarda da bil- yardımcı fiili kullanılır. Türkiye Türkçesinde olumsuz yapılarda bil- yardımcı fiili ortadan kalkar yalnızca sözcüğe eklenen -a/-e zarf-fiil ekleri olumsuz yapıda da kullanılmaya devam eder. Aşağıdaki örneklerin Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesine aktarımlarında bu durum örneklenecektir.

Garaca gızın gorhudan dili tutuldu ve cevap verebilmedi.

“*Karaca kızın korkudan dili tutuldu ve cevap veremedi.*” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 94)

Konser salonunu dolduran insan kütlesi onu baş eymeye mecbur edebilmedi.

“*Konser salonunu dolduran kalabalık onu baş eymeye mecbur edemedi.*” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 94)

Türkiye Türkçesinde yeterlik yapısı “esas fiil+-a/-e+bil-” şeklindedir. Örneğin;

Hasan gelecek kış üniversiteye gidebilecek.

Hasan nihayet kitabını bitirebildi. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 94)

Kumuk, Oyrat ve Şor Türkçeleri ise yeterlik anlamını bol- fiiliyle sağlamaktadırlar.

Kumıkçada yeterlik yapısı “esas fiil+-ıp+bol-” şeklindedir. Örneğin;
Barıp bola edim. “Yürüyebildim.”

Bara bolmaydım. “Yürüyemedim.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 95)

Oyratçada yeterlik yapısı “esas fiil+-ıp+bol-” şeklindedir. Örneğin;

Men onu körip bolboy saldım. “Onu göremedim.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 95)

Süreklilik

Kazak Türkçesinde kullanılan tasvir fiillerinden bazıları süreklilik anlamı ifade etmektedir. Karabulut, Demirci ve Ulutaş bu fiilleri şu şekilde ifade ederler:

Kazak Türkçesinde tasvir fiil olarak dilbilgisel görev yapan ve belki de dilde en çok kullanılan fiillerden bazıları тұр- ‘durmak’, отыр- ‘oturmak’, жүр- ‘yürümek’ ve жатыр- ‘yatmak’tır. Bu fiiller esas fiillere eklenerek devamlılık arz eden zaman eki olarak kullanılır. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 95)

Мұғалім не істеп тұр? “Öğretmen ne yapıyor?”

Мұғалім сабақты түсіндіріп тұр. “Öğretmen dersi anlatıyor.”

Оқушылар не істеп отыр? “Öğrenciler ne yapıyor?”

Оқушылар тыңдап отыр. “Öğrenciler (dersi) dinliyor.”

Сәкен не істеп жатыр? “Seken ne yapıyor?”

Сәкен жаттықтарын жазып жатыр. “Seken alıştırmaları yazıyor.”

Сәния не істеп жүр? (Seniya ne yapıyor?)

Сәния дептерлерін жинап жүр. “Seniya defterlerini topluyor.” (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 95)

Kazakça Türkçesinde süreklilik görünüşündeki tasvir fiillerinden örnekler:

Suv ayağı kurdımda caylap catkan... “Çok uzak yerde yaylayan...”

KT

TT

Caylap cat-> yayla- (Mehmet Aça, Kozı Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Keşke taman bir cerge kele catıp... “Akşama doğru bir yere gelirken...”

KT

TT

Kele catıp > gel- (Mehmet Aça, Kozı Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Sonan soñ Sarıbayğa barıp tüsse... “Ondan sonra Sarıbay’ın yanınan vardığında...”
KT TT

Barıp tüs-> var- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Şoşıp kaldı Sarıbay kudaya dep “Sarıbay tövbe deyip şaşıp kaldı”

KT TT

Şoşıp kal-> şaşıp kal- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Segiz cas sen ülkensin oylap tursam “Hesaplasam benden sekiz yaş büyüksün”

KT TT

Oylap tur-> Hesapla- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Şırıştan elge taman kele catsa “Şırış’tan eve doğru gelirken”

KT TT

Kele cat-> gel- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Kos-kos atın uşirtıp barsam soğan “Çifter çifter at koşturup varalım ona”

KT TT

Uşirtıp bar-> koşturup var- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Aldınan tosıp cürgen sakav katın “Önünde bekleyip duran kekeme kadın”

KT TT

Tosıp cür-> bekleyip dur- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Etik kacap ayağı kanap ketti “Çizmesi yırtılıp ayağı kanadı”

KT TT

Kanap ket-> kana- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Ay men Tansık köşinen turıp kaldı “Ay ile Tansık göçten geride kaldı”

KT TT

Turıp kal-> geride kal- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Bir kaskır belegirden şığa keldi “Uğursuz bir kurt çıkıp geldi”

KT

TT

Şığa kel-> çıkıp gel- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Ol dağı tura kaldı meni körüp “O da beni görünce durdu”

KT

TT

Tura kal-> dur-, durup kal- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Ağa dep selem bere kele catsam “Ağa diye selam verip gelsem”

KT

TT

Selem bere kele cat-> selam verip gel- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Tevekkel kele almas karap tura kaldı “Tevekkel gelmeden durup bakakaldı”

KT

TT

Karap tura kal-> durup bakakal- (Ali Duymaz, Babas pen Kaskır, KTB Antolojisi)

Astıma minip cürgen pilim bardı “Binip yürüdüğüm altımda film vardı”

KT

TT

Minip cür-> binip yürü- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Men tüşimde “Mirza” dep cektap cürmin “Ben düşümde Mirza deyip ağlarım”

KT

TT

Cektap cür-> ağla- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Taldan kılıp ak nayza şoktap cürmin “Daldan ak mızrak yapıp saplarım”

KT

TT

Şoktap cür-> sapla- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Men tüşimde Mirzam dep cılap cürmin “Ben düşümde Mirzam deyip ağlarım”

KT

TT

Cılap cür-> ağla-, ağlayıp dur- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Dayra degen suvına sılap cürmin “Derya denilen suya dalıp yürürüm”

KT TT

Sılap cür-> dalıp yürü- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Kara kan on barmakka kınap cürmin “Kara kanı on parmağa yakıp giderim”

KT TT

Kınap cür-> kına yak- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Tırayıp barıp catarsın “Düşe kalka gidersin”

KT TT

Tırayıp barıp cat-> düşe kalka git- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Köziñdi, tazım kısıp cür “Tazım gözünü kısıp durur”

KT TT

Kısıp cür-> Kısıp dur- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Östip kurıp kalasıñ “Böyle yapıp kuruyup kalırsın”

KT TT

Kurıp kal-> kuruyup kal- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Zuvlap tuğran sumırayısıñ “Dolaşıp duran uğursuzsun”

KT TT

Zuvlap tur-> dolaşıp dur- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Kazak Türkçesi’nde bazı tasvir fiiller devam eden/ sürekli bazıları da biten/ tamamlanmış işleri, oluşları ve hareketleri gösterdiğini ifade eden yazarlar, I.E. Mamanov’un 1996 yılında basılan Kazirgi Kazak Tili (Etistik) (pp. 72–78) adlı kitabında tasvir fiilleri iki grupta, süreklilik gösteren fiilleri созылғаны eylemler (*otur-, tur-, catır-, cür-*), bitmişlik gösteren fiilleri ise аяқталған eylemler (*qal-, qoy-, tasta-, şıq-, sal-, ciber-, ket-, bol-, bit-, al-, ber-*) olarak sınıflandırarak incelediğini söylerler.

Süreklilik Görünüşü: Uzun bir zaman dilimine yayılmış, süreklilik arz eden veya zaman bakımından mesafe bildiren hareketleri anlatır. (Karabulut, Demirci, Ulutaş, 2006: 97)

Kazak Türkçesinde süreklilik gösteren fiiller şu şekilde verilmiştir:

тұр-, отыр-, жүр-, жатыр-, -а бер-, -а түс-, -н кел-, -н бар-

Bitmişlik Görünüşü: Yazarlar bitmişlik görünüşünü, uzun bir zaman dilimine yayılamamış, süreklilik arz etmeyen veya zaman bakımından mesafe bildirmeyen hareketleri anlatır, diye ifade ederler. Bir başka deyişle bu fiiller bitmiş ve tamamlanmış hareketleri gösterirler. Buna göre tamamlanmışlık ifade eden fiiller şunlardır:

-н қал-, -н қой-, -н жібер-, -н шық-, -н кет-, -н сал-, -н түс-, -н таста-.

Bitmişlik görünüşü içeren örnekler:

Ölip kalğan Sarıbay könilinde çok “Ölüp kalan Sarıbay’ı aklına dahi almadın”

KT TT

Ölip kal-> ölüp kal- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Kayda ketip barasıñ, cerge şaşıp? “Nereye gidersin yere saçıp?”

KT TT

Ketip bar-> git-, gidip var- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Kosıp ketşi birevge talastırmay! “Birisine dolaştırmadan koşup git!”

KT TT

Kosıp ket-> koşup git- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Sonan eri, calğızım, ölip ketseñ “Bundan da ölüp gitsen kıymetlim”

KT TT

Ölüp ket-> ölüp git- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Añ körıp añdavsızda kaldı sasıp “Ansızın geyiği görünce telaşlandı”

KT TT

Sasıp kal-> telaşlan- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Sarıbay iman aytıp ölip ketti “Sarıbay şehadet getirip ölüp gitti”

KT TT

Ölüp ket-> ölüp git- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Bek söylesken dostasın ketti tastap “İçten dostunu orada bırakıp gitti”

KT TT

Tastap ket-> bırakıp git- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Üyine kayta saldı öleñdetip “Şarkı söyleyerek evine geri döndü”

KT TT

Kayta sal-> geri dön- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Karabulut, Demirci ve Ulutaş, bu fiillerin yanı sıra Kazak Türkçesinde bazı tasvir fiillerin farklı anlamlarda kullanılıp, farklı dilbilgisel görevler üstlenebildiklerini ifade ederek şöyle açıklarlar: *-n бер-* faydacılık; *-А көр-* emir, rica ; *-а қал-*, *-а қой-*, *-а кем-*, *-е түс-*, *-а сал-* başlangıç veya aniden olma anlam ve görevi yüklenir. *Бар-*, *кел-*, *шық-* ve *көт-* fiilleri ise hareketin yönünü gösterebilir. (Demirci 2003: 172–188).

Kantarıp Akkayının cata ketti “Bağlayıp Akkayın atı yattı”

KT TT

Cata ket-> yat- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Başlangıç, aniden olma anlamı vardır.

Kazak Türkçesi'nde tezlik fiili ile ilgili örnekler:

Caksılıkka tüsimdi corıp berşi “Düşümü iyiliğe yoruver”

KT TT

Corıp ber-> yoruver- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Menisi onıñ kalay, aytıp berşi “Onun manası nedir, deyiversenize”

KT TT

Aytıp ber-> deyiver-, söyleyiver- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Barsañ, selem ayta bar Karaşaşka “Gidersen Karaşaş’a selam söyle”

KT TT

Ayta bar-> söyleyiver- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Ayta bar, barsañ, selem atamızğa “Söyleyiver, varırsan selam babamıza”

KT TT

Ayta bar-> söyleyiver- (Ali Duymaz, Aydos pen Karaşaş, KTB Antolojisi)

Karabulut, Demirci ve Ulutaş’ın birleşik fiiller ile ilgili vermiş oldukları görüşleri burada sona ermektedir.

Levent Doğan’ın editörlüğünde hazırlanan “Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı”nda (Doğan, 2007: 202- 203) *isim+fiil* ve *fiil+fiil* şeklinde oluşan birleşik fiiller için bir açıklama yapmayıp yalnızca formüle edilmiş şekli ve örneklerine yer verilmiştir. Ancak tasvir fiilinin bir çeşidi olan yeterlik fiili ve deyim halindeki birleşik fiiller ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Diğer tasvir fiilleri ile ilgili ise herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Diğer tasvir fiilleri, genel olarak fiil+fiil yapısı içinde örneklendirilmiştir.

a.. İsim+fiil şeklinde oluşan birleşik fiiller

ämir et- “emret-”

ķonak et- “misafir et-”

küwä kııl- “şahit et-”

kömekşi bol- “yardımcı ol-”

tağat kııl-

meyman kııl-

ķayırlı bol-

b. Fiil+fiil şeklinde olan birleşik fiiller

ur-ıp kel-

bas-ı-p jiber-

ķuwan-ı-p kııl-

uş-a jönel-

usta-p ber-

öt-e şığ-

ket-i-p bar- *bol-ı-p ket-*
kağ-ı-p üket- *ayır-ı-p al-*
awırıp kal- *min-i-p al-*
jür-e ber- *köter-i-p koy-*
kı-s-ı-p koy-

c.. Yeterlilik Fiili

Kazak Türkçesi'nde yeterlilik fiili; -a, -e, -y zarf-fiil eklerinden sonra +al- yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır. (fiil+ -a, -e, -y +al- +kip eki) Yeterlilik fiilinin olumsuzu ise, al- yardımcı fiiline -ma/-me olumsuzluk ekinin getirilmesi ile yapılır.

Jaza alamın < jaz-a-al-a-mın “yazabilirim”

Tura almaymın < tur-al-may-mın “duramayacağım”

kala almaysı η < kal-a-al-may-sın “kalamıyorsun” (Doğan, 2007: 202)

Yeterlik fiili ile ilgili örnekler:

Tura almadı bir sağıt sertke cetip “Bir saat bile sözünde duramadı”

KT TT

Tura almadı> duramadı (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Karabaydıñ uğa almay aytkan sözün “Karabay’ın söylediklerini anlayamadan”

KT TT

Uğa alma-> anlayama- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Cete almasın Sarıbay Marğav ketken “Yetemezsiniz, Sarıbay Marğav’a gitti”

KT TT

Cete alma-> yeteme- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Tevekkel kele almas karap tura kaldı “Tevekkel gelemeden durup bakakaldı”

KT TT

Kele alma-> geleme- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Körgen soñ eşki seni ottay almay “Keçi seni gördükten sonra otlayamaz”

KT

TT

Ottay alma-> otlayama- (Mehmet Aça, Kozi Körpeş- Bayan Suluv, KTB Antolojisi)

Bile bilseñ Beyimbet “Bilebilsen Beyimbet”

KT

TT

Bile bil-> Bilebil- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Koyğa ere almay cürüşi en “Yürüyüşte koyuna yetişemez”

KT

TT

Ere alma-> yetişeme- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

Tiliñdi kettiñ tiya almay “Dilini tutup sakınamadın”

KT

TT

Tiya alma-> sakınama- (Ali Duymaz, Baktıbay men Beyimbet, KTB Antolojisi)

d. Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

“*isim+fil*” şeklinde oluşturulan bu birleşik fiilleri diğerlerinden ayıran özellik, deyimleşip kalıplaşmış olarak kullanılmalarıdır. Kalıplaşmış kelimenin yerine bir başka kelime konulamaz. Kazak Türkçesi’nde bunun en güzel örneğini *sal-* fiili oluşturur.¹³

Mämet endi awızdı Baymağambetke saldı. “Mamet Baymaganbet’e saldırdı.”

Awlada şakaleri torsıqtay bop, dop domalaq balalar asır salıp oynap jür eken.

“Avluda yanakları kızıl, tombul çocuklar yaramazlık yaparak oynuyorlardı.” (Doğan, 2007: 203)

Levent Doğan’ın editörlüğünde hazırlanmış olan Çağdaş Türk Lehçeleri kitabındaki birleşik fiil konusunu özetledik. Konumuzun Kazak Türkçesi gramerlerindeki kısmı burada sona ermektedir.

¹³ Gülnaz İşlek, *Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi’ndeki Birleşik Fiil ve Fonksiyonları*, DEÜ Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001.

3.7. ÖZBEK TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER

Bu araştırmacıların Özbek Türkçesindeki birleşik fiiller ile ilgili gramer kitaplarında yazdıkları bilgilerin özet şekillerine yer verilecektir.

İlk olarak, daha önceki maddelerde birleşik fiillerin Türkiye Türkçesindeki kullanımını ile ilgili görüşlerine yer verdiğimiz Yaman'ın, şimdi de birleşik fiillerin Özbek Türkçesinde işlenişleriyle ilgili belirtmiş görüşlerine yer vereceğiz:

Yaman, birleşik fiillerin, Özbekistan gramerciliğinde kelime grubu olarak kabul edilmekte olduğunu söyler. Türkiye Türkçesinin birleşik fiil yapıları, aslında, Özbekistan gramerciliğinde morfologiya (morfoloji) bölümünde “qoşmä fe'l” (birleşik fiil) terimiyle ifade edilmiştir. (Yaman, 2000: 151) Bu tür yapılar Özbekistan gramerciliğinin sintaksis (söz dizimi) bölümünde “fe'li birikmälär” terimi ile anlatılır ve Türkiye Türkçesinin anlayışından çok daha geniş kapsamlıdır. Fiille bağlantılı olan her tür kelimenin oluşturduğu grup bu başlık altında değerlendirilir. (Yaman, 2000: 151)

Özbekistan gramerciliğinde fe'li birikmälär adı verilen bu yapılardan “xursand bolmaq” şeklindeki yapılarla -(i)b ve ä/ -y ekleriyle oluşturulan kalıplar, Türkiye Türkçesindeki birleşik fiillerin karşılığı olmaktadır. Özbekistan gramerciliğinin fe'li birikmälär (fiilli kelime grupları) Türkiye gramerciliğinin anlayışından farklı ve daha geniş kapsamlı olduğunu ve birleşik fiillerin tasnifinde ise benzer ve farklı tarafların olduğunu ifade eder.

Mazlumä Äsqarova ve arkadaşlarınca hazırlanan Özbek Tili (Yaman, 2000: 151) adlı eserde şu sınıflandırma verilmiştir:

“Fiiller yapısına göre ikiye ayrılır:

Saddä fe'llär (Basit fiiller) yaz-, oqı- gibi.

Qoşmä fe'llär (Birleşik fiiller) Bu tür fiiller de kendi içinde ikiye ayrılır:

1. *Fiil olmayan kelimelerin fiillerle birleşmeleri:*

Himayä qılmaq, cävab bermaq, qol qoymaq...

2. *İki veya daha çok fiilin birleşmesi:*

“Alib çıqmaq, satib almaq, yazib qoyä qalmaq...”

Ş. Şaabdurähmanov ve dört arkadaşıncı hazırlanmış olan “Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili adlı eserde şu sınıflandırma verilmiştir:

1. Müstaqıl fe’llär (Basit Fiiller)

2. Yardämçi fe’llär (Yardımcı Fiiller)

a. Söz yäsäs vä bağlämä (Kelime Türeme ve Bağlama)

Bu iki temel özellikten yalnızca “bağlämä” söz dizimini ilgilendirir. Bu gruba “isim+ fiil= birleşik fiil” kalıbındaki yapılar girmektedir. “Bağlämä” fonksiyonuyla “bol-, qıl-, et- (äylä-)” yardımcı fiilleri kullanılarak birleşik fiiller elde edilir:

Bol-: käsäl bolmaq (hasta olmak)

Qıl-: xabar qılmaq (haber vermek)

Et- (äylä-): tasdiq etmaq (tasdik etmek), şäfqat äylämaq (şefkat göstermek)...

Bu gruba giren yapılar Türkiye gramerciliğindeki “isim+yardımcı fiil” kalıbındaki yapılarla aynıdır. İki lehçede de yardımcı fiil olarak büyük oranda aynı fiiller kullanılmaktadır:

Türkiye Türkçesi:

ol-

et-

eyle-

kıl-

yap-

bulun-

Özbek Türkçesi:

bol-

et-

äylä-

qıl-

qıl-, et-

bol-, et-

b. Qoşımçä mä’na ifadälavçi yardämçi fe’llär (Ek anlam bildiren yardımcı fiiller):

Bu gruba giren yapılar, Türkiye gramerciliğinin “asıl fiil+ zarf-fiil eki + yardımcı fiil” kalıbının karşılığı olan yapılardır. Bu tür yapıların oluşumunda kullanılan yardımcı fiillere, diğer yardımcı fiillerden ayrı olarak “kömäkçi fe’l” adı verilir.

Yaman, Özbek Türkçesinde belli başlı yardımcı fiiller ve bu fiillerin işlevleri şu şekilde sıralamıştır:

Al-: yeterlik (*kelä al-*, *oqıy al-*, *körä al-*)
Bil-: yeterlik (*kelä bil-*, *körä bil-*, *yazä bil-*)
Qal-: tesadüf, anilik (*körüb qal-*, *äytib qoyä qal-*)
Qoy-: güçlendirme, belirginleştirme (*aytib qoy-*, *alib qoy-*)
Çıq-: bitirme (*oqıb çıq-*, *alib çıq-*)
Kel-: güçlendirme (*kirib kel-*, *alä kel-*)
Ver-: tezlik, kolaylık, rahatlık (*baräver-*, *aläver-*)
Tur-: sürerlik (*turib tur-*, *qaräb tur-*)
Ket-: güçlendirme, çokluk (*etib ket-*, *köpäyib ket-*)
Bol-: bitme, tükenme (*yeb bol-*, *körüb bol-*)
Yubar-: güçlendirme, anilik (*baqırıb yubar-*, *atib yubar-*)
Otir-: sürerlik (*berib otir-*, *körüb otir-*)
Yür-: tekrar, sürerlik (*işläb yür-*, *oqıb yür-*)
Başlä-: başlama (*berä başlä-*, *işlay başlä-*)
Yat-: sürerlik (*saçıb yat-*, *tıqlıb yat-*)
Bar-: sürerlik (*unutä bar-*, *beganäläşib bar-*)
Bit- (*bitir-*): bitirme, tamamlama (*yanıb bit-*, *ekib bitir-*)
Yet-: normal oluşum (*pişib yet-*, *tüşünib yet-*)
Öt-: tamamlanma; önem (*bolib öt-*, *qıstırıb öt-*)
Ber-: başkasına yönelme (*qoyib ber-*, *bilib ber-*)
Taşlä-: bütünlük (*qırdırıb taşlä-*, *atib taşlä-*)
Sal-: tamlık, bütünlük (*äytib sal-*, *açıb sal-*)
Tüş-: düşme, azalma (*aşıb tüş-*, *yaqıb tüş-*)
Öl-: aşırılık, üstünlük (*yeb öl-*, *sevinib öl-*)
Kör-: deneme, sınama (*yeb kör-*, *oyläb kör-*)
Qarä-, *baq-*: belirleme, anlama (*sürıştirib qarä-*, *oqıb baq-*)
Yaz-: yakınlık (*äcrälä yaz-*, *yetä yaz-*)... (Yaman, 2000: 154)

Burada verilen yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiillerin, yapı bakımından Türkiye Türkçesindeki örnekler ile aynı olduğunu ifade eden Yaman, Türkiye Türkçesinde, Özbek Türkçesinde sıkça kullanılan bazı yardımcı fiiller ya hiç kullanılmadığını veya çok az kullanıldığını da belirtir. Örneğin; Türkiye Türkçesinde

al-, çıq-, yubar-, otir-, yür-, yat-, bar-, yet-, öt-, ber-, täşlä-, sal-, tüş-, öl-, qarä-, baq-, fiilleri, yardımcı fiil olarak hiç kullanılmazken *qoy-, ket-, başlä-, bitir-, kör-* gibi bazı yardımcı fiiller ise az kullanılmaktadır. Bu fiillerden “başlä-”yardımcı fiili Türkiye Türkçesinde -mAyA başla- kalıbıyla kullanılmaktadır. (Yaman, 2000: 155)

Türkiye Türkçesinde yap- ve bulun- gibi bazı yardımcı fiiller de Özbek Türkçesinde kullanılmadığını söyleyen Yaman, yap- yerine Özbek Türkçesinde, çok defa qıl- veya et-; bulun- yerine ise bol- ve et- kullanıldığını ifade eder.

Oğuz grubunun bir özelliği olarak Türkiye Türkçesinde daha çok -a/ -e, -ı/-i, -u/-ü zarf-fiil ekleri ve pek az olarak da -Ip şekli kullanılır. Türkiye Türkçesinde, -y ekiyle hiçbir şekilde birleşik fiil oluşturulamaz. Özbek Türkçesinde “*asıl fiil + (i)b + yardımcı fiil*” kalıbı çok daha fazla kullanılırken -ä zarf-fiiliyle oluşturulan yapıların sayısı sınırlıdır. (Yaman, 2000: 155)

Özbek Türkçesinde karakteristik bir özellik sayılabilecek “*körüb çıq-, baqırub yubar-, äytib qoy-*” gibi yapılara, Türkiye Türkçesinde pek rastlanmaz. Bunların karşılığı olarak çok defa tek fiiller kullanılır. Özbek Türkçesinde birleşik fiillerin kullanım sayısı Türkiye Türkçesinden oldukça fazladır.

c. Toluqsız Fe'l (İmek fiili, ek-fiil): edi, ekän, emiş...

Özbekistan gramerciliğinde birleşik fiiller içinde ele alınan bu grup, Türkiye gramerciliğinde birleşik fiil anlayışı içine sokulmadığından bu tür üzerinde durulmayacaktır. Özbek Türkçesi bu bakımdan, Türkiye Türkçesinin “*Eski Anadolu Türkçesi*” dönemine rastlamaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde işlerliği bulunmayan bu ekler, Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmaktaydı. Biz de bu yapıların *isim+yardımcı fiil* yapıları içerisinde değerlendirilebileceği kanısındayız.

Yaman, Özbek Türkçesinde birleşik fiil yapıları bulduran cümlelerden şu örnekleri verir:

“*Baräverämän! Ämmäm bir nimä desin-çi, häydäymän!... (Gidiveririm! Teyzem bir şey söylesin hele, kovarım!...) (M, 33)*

“*Yüräğim “şuv” etib ketdi.*” (Yüreğim “cız” ediverdi.) (ŞB, 140)

“*Söksä sökäversin, men eşitmägändän keyin ağzına kelgänini ötläsin.*” (Söverse sövüversin,)ben duymadıktan sonra ağzına geleni söylesin.) (ŞB, 91)

“-Häli turä turinglär, rahmätlikning häli beligäçä häm yuhib bolgänimiz yoq. (-Hele kalkın, rahmetlinin henüz beline kadar bile yıkayamadık.)

“Nanuştä aräsidadä damlä özini bizgä tanıştirib ketdi.” (Kahvaltı esnasında hoca, bize kendisini tanıttı.) (ŞB, 33)

“ Rämäzan ayidä ayinimizning türleri yänä köpüyip ketädi.” (Ramazan ayında ayinimizin türleri daha da çoğaldı.) (ŞB, 8)

“Xah işan, xah işanmä, Zämanäli oğlum, beş yüz yıldän beri ahari tökilmägän koşnlärnikörüb hängü mäng bolib qaldim.” (İster inan, ister inanma, Zamanali oğlum, beş yüz yıldan beri yıpranmamış askerleri görünce aklım başımdan gitti.) (KG, 280)

“-Sözlä!- -baqırub yubardi mirza Uluğbek.” (-Konuş!- -(diye) bağırdı Mirza Uluğbek.)
(UH, 23)

“Miram Çäläbiy bilän Mansur Kaşiy uni kättä yolgäçä küzätib qoyışdı.” (Miram Çelebi ile Mansur Kaşiy onu, büyük yola kadar uğurladılar.) (UH, 367)

“Dävlätbekar tanışining havlisigä bağläb kelgän atini algäni barär ekän, ätrafğa mämnun bir nüzär täşläb çıqdı.” (Devletbekar, (bir) tanıdığının avlusuna bağladığı atını almak için giderken etrafa memnun (bir şekilde) bir bakış attı.) (KG, 78)

“Zämanäli pidcagini kiyib, kepkäsini qoligä alib endi üydänçıqayatgan edi, havliga arqamä –ketin beş kişi söppäyib kirib keldi.” (Zamanali, yeleşini giyip kepini eline alıp tam evden çıkıyordu ki avluya peş peşe iki kişi birden bire giriverdi.) (KG, 119)

“At çapä berib köpirib ketgän.” (At, koşup köpürüp gitmişti.) (ŞB, 34)

“ Qoyärd-qoymäy bir qavun, ikki tärvuzgä älişib aldı.” (Koyar koymaz bir kavun ve iki karpuzu alıverdi.) (ŞB, 21)

“Ävöz Narbay atägä çay qoyin berib otirär edi.” (Avaz, Narbay babaya çay koyup verirdi.) (KG, 49)

“Boläriçä bolgän Muhäyya ungä avtobüs bekätidä yetib qaldı.” (Olan oldu, Muheyya ona otobüs durağında yetişti.) (M, 15)

“Äväzlärdän beş-tört kadäm näridä örtküz it iyägini aldingi ayaqlärigä qoyib qımır etmäy yatädi.” (Avazlardan dört beş adım ilerde Dörtgöz it çenesini ön ayaklarına koyup kımıldamadan yatıyordu.) (KG, 90)

Yaman konunun sonunda, birleşik fiiller açısından iki lehçe arasında ortaya çıkan sonuçları şu şekilde maddeleştirir: (Yaman, 2000: 159- 160)

1. Her iki lehçede de birleşik fiiller, kelime grubu kabul edilir. Ancak, Özbekistan gramerciliğindeki “*fe’lli birikmä*” Türkiye gramerciliğinden daha geniş olarak fiillere bağlanan her türlü kelimenin ilişkisi için kullanılır. Türkiye gramerciliğinin “*birleşik fiil*” kavramı, “*fe’lli birikmä*”nin ancak bir bölümünü ifade eder. Özbekistan gramerciliğinde morfoloji bölümünde işlenen “*Koşma fe’llär*” Türkiye gramerciliğindeki birleşik fiillerle daha çok benzeşmektedir.

2. Birleşik fiillerin yapısı iki lehçede de aynıdır. “*isim+yardımcı fiil*” veya “*asıl fiil+ (zarf-fiil ekleri)+yardımcı fiil*” kalıbı, Orhun Türkçesinde¹⁴ nasılsa bugün de her iki lehçede de kullanılmaktadır.

3. Birleşik fiiller, yapı olarak Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki örneklere göre daha çok unsurlu olabilmektedir. Aynı şekilde oran olarak birleşik fiiller, Özbek Türkçesinde daha fazla kullanılmaktadır.

4. *-Ip* zarf-fiil eki her iki lehçede de kullanılır. Bu ek, Türkiye Türkçesinde çoğunlukla, zarf-fiil eki göreviyle karşımıza çıkar. Nadiren de birleşik fiil kalıbında görülür. Özbek Türkçesinde ise, tek biçimli olarak ve daha çok birleşik fiil kalıbı içerisinde yer alır. Bu ek, Özbek Türkçesinde aynı yapı içerisinde birden çok kullanılabilir ve çok daha işlektir. (Yaman, 2000: 158–159)

Yaman’ın Özbek Türkçesindeki birleşik fiiller ve kullanımı hakkındaki görüşleri burada sona ermektedir.

Volkan Coşkun “Özbek Türkçesi Grameri”nde (Coşkun, 2000: 178–193) birleşik fiillerin yalnızca tasvir fiiller kısmını ele almıştır. Tasvir fiilleri de yeterlik ve diğer tasvir fiilleri olmak üzere ikiye ayırmış, böylece yeterlik fiilini diğer tasvir fiillerinden ayrı olarak değerlendirmiştir. Şimdi Coşkun’un öncelikle yeterlik fiili, daha sonra da diğer tasvir fiilleri ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz.

¹⁴ Orhun Türkçesinde birleşik fiil bulunan örnek cümleler şu şekildedir:

“Çıgany budunug bay kıldım. Az budunug üküş kıldım.” (Fakir millet, zengin ettim, az milleti çoğalttım.) (KT, Güney, 10)

“Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.” (Hükümdar olup Türk milletinin ilini, töresini tutmuş, düzenlemiş.) (KT, Doğu, 1)

“Anda kirse tengri ilig birtük için özüm ök kagan kıldım.” (Bunun üzerine, Tanrı akıl verdiği için onu ben kağan yaptım.) (T. Batı, 6)

1. Yeterlik Fiili

Coşkun, Özbek Türkçesinde; yeterlik fiilleri, zarf-fiil eki almış esas fiilin karşıladığı işin veya hareketin mümkün veya muhtemel olup olmayacağını belirleyen yardımcı fiiller, diye tanımladıktan sonra, yeterlik fiilinin yapılışını şöyle anlatır:

Yeterlik ifade eden fiiller âl- ve seyrek olarak kullanılan bil- fiilleridir. Yeterlilik şeklimde, birlikte kullanılan fiil kök ve gövdelerinin sonuna ünsüzlerden sonra -ä, ünlülerden sonra -y zarf-fiil ekleri getirilir. Bazen de zarf-fiil eki -ä ile âl- yeterlilik fiilindeki â- ünlüsünün kaynaştığı görülür. (Coşkun, 2000: 178)

Coşkun yeterlik fiili ile ilgili şu örnekleri verir:

Päyqayâlmâq “sezebilmek”; oqıyâlmâq “okuyabilmek”; berä âlmâq “verebilmek”; äytâlmâq “söyleyebilmek”; sözlây bilmâq “söyleyebilmek”
“..., lekin başını kötərişgä cür’ät etâlmädi.” (... , lakin başını kaldırmaya cesaret edemedi.) (MA, 26)

“Uni köp häm zorläy älmädilär.” (Onu çok da zorlayamadılar.) (YAS, 54)

“Şuning üçün ädämzäd heç qaçân nändän yüz ögirâlmäydi, nân yänidä yälğän gäpirâlmäydi.” (onun için insanoğlu hiçbir zaman ekmekten yüz çeviremez, ekmek yanında yalan söyleyemez.) (NT, 17)

“Enähânni köndirä älmädilär.” (Enehan’ı kandıramadılar.) (YAS, 54)

“Xatin kişigä nâzik târbiyäli bir fräntsüz käbi yaqınlâşâ bildi-kü!” (Hatun kişiye nazik, terbiyelki bir Fransız gibi yakınlaşabildi-ya!) (YAS, 135)

“Erkinning ânäsi kälâvlänib, cävâb berä älmädi.” (Erkin’in annesi şaşırıp, cevap veremedi.) (AA, 59)

2. Diğer Tasvir Fiilleri

Coşkun, Özbek Türkçesinde zarf-fiil şeklindeki bir esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiiller olduğunu söyleyerek, bu birleşik fiillerin oluşmasını sağlayan tasvir fiillerini de şu şekilde sıralar: *âl-, ber-/ ver-, bâr-, başlä-, bol-, çıq-, kel-, ket-, kör-/ bâq-, kötär-, qâl-, qoy-, otir-, öt-, täşlä-, tur-, yât-, yâz-, yet-, yubâr-, yür-*

Daha sonra Coşkun tasvir fiilinin kullanımına göre kazandığı anlamları şöyle vermiştir:

âl-

âl- fiilinin *-(i)b* zarf-fiil ekinden sonra kullanıldığı durumlarda, bir iş veya oluşun özne lehine sonuçlanması söz konusudur.

“...Zebigä äytilädigän hämmä gäpni äytib äldi.” (Zbi’ye söylenilecek bütün her şeyi söyledi.) (YAS, 118)

âl- fiilinin *-(i)b* zarf-fiil ekini alarak *bâr-*, *çiq-*, *ket-* gibi hareket ifade eden fiillerden önce kullanıldığı durumlarda, bu fiiller ettirgen hale gelir.

“Bolmäsä, özingni bâzârgä älib çiqib sât!” (Olmazsa, kendini pazara çıkartıp sat!) (YAS, 47)

“-Älib bâr bu bâsmäçini, qamäb qoy oşä hücrägä!” (Götür bu basmacıyı, o hücreye kapat!) (YAS, 234)

Bâr-

Bâr- fiili *-(i)b* zarf-fiil ekinden sonra kullanıldığında, bir iş veya oluşun azar azar, yavaş yavaş gelişmesi, bir durumdan başka bir duruma geçmesi söz konusu olur.

“Xazân vaqti... tâbiät ästä-sekin ölib bârädi...” (Hazan vakti... tabiat yavaş yavaş ölüyor-ölüp gidiyor.) (YAS, 194)

Bâşlä-

Bâşlä- fiili, *-ä* zarf-fiil ekinden sonra kullanılırsa bir iş veya oluşun başladığını bildirir.

“Keyin, säl özigä kelib, közi kârânğığä bâşlädi.” (Sonra biraz kendine gelip, gözü karanlığa alışmaya başladı.) (MB, 9)

Ber-, ver-

Esas fiillerin kök veya gövdelerine *-(i)b* veya *-ä/ -y* zarf-fiil ekleri getirildikten sonra *ber-* veya *ver-* fiili kullanılır.

a. Esas fiilin kök veya gövdesine *-(i)b* zarf fiil eki eklendiğinde, söz konusu iş veya oluşun ayrıntıları da dahil, en kısa süre içinde, çabucak gerçekleşmesi istendiği belirtilir.

“U şaşılmäsdän hämmä bolgän gäplärini äytib berdi.” (O, acele etmeden, geçen gün bütün konuşmaları söyleyiverdi.) (YAS, 122)

b. Esas fiilin kök veya gövdesine -ä veya -y eklendiğinde, söz konusu iş veya oluştaki ayrıntıdan daha fazla çabukluk, süratlilik ve anilik önemli olduğu anlamı ortaya çıkar.

“Soräydiğäni yoq deb yâlgız ükägİNÄmni qamätäverädimi?” (Soracağı yok diye yalnız kardeşçigimi tutuklayıverir mi?) (GA, 141)

Bol-

a. Bol- fiili, -(i)b zarf-fiil ekini aldığı anda sonuçlanmış, tamamıyla yapılmış bir iş veya oluş söz konusu olur.

“Kİrgänİmdä kekçi ävqatni yeb bolgän ekän.” (Girdiğimde akşamki yemeği yiyip bitirmişti.) (YAS, 194)

b. -(i)b zarf-fiil ekiyle kullanılan esas fiillerin *bolmäydi* veya *bolmäS* fiilleri ile kullanılması durumunda, bir takım şartların da etkili olduğu bir olumsuzluk söz konusu olur. Butür birleşik fiiller, yeterlilik bildirir. -(i)b zarf-fiil ekiyle kullanılan esas fiillerin *bolädi* ile kullanılması durumunda da müspet bir yeterlilik söz konusudur.

“Bu fikringiz xatâ, İbtidäiy tärbiyÄni rus mäktäbläridän başläb bolmäydi, uni milliy mäktäblärdä beriş keräk.” (Bu fikriniz yanlış, ilk terbiyeye rus mekteplerinden başlanamaz, onu milli mekteplerde vermek gerek.) (YAS, 188)

c. -(i)b zarf-fiil ekiyle kullanılan esas fiillerin “*bolsä*” yani tasvir fiilinin şart şekliyle kullanılması durumunda bütünüyle tamamlanmış, tamamlanmakta olan bir iş veya oluşun şart şeklinde tasarlandığı ifade edilmiş olur.

“Şu açılışdan dädillänib bolsä keräk Xadiçäxän yänä e'tiräz qıldı.” (Şu açılıştan cesaretlense gerek Haticehan yine itiraz etti.) (YAS, 94)

Çıq-

Çıq- fiili, yalnızca -(i)b veya -mäy zarf-fiil eklerini alır.

Esas fiil, kök veya gövdesine -(i)b -mäy zarf-fiil ekini aldığı anda, bir iş veya oluşun bitmesi, son bulması söz konusu olur.

“Men häm tüni boyi uxläyälmäy çıqdim.” (Ben de bütün gece uyuyamadım-uyuyamadan kaldım.) (YAS, 180)

Kel-

Kel- fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine *-(i)b* zarf-fiil eki getirildiğinde bu birleşik fiiller, gerçekleşmemiş veya gerçekleşmekte olan bir iş veya bir oluşu ifade eder.

“Şuning üçün hām bu ürfü ādātlār dāvrlār silsilāsidadā yoqlāmāy, bugüngāçā yetib keldi.” (Onun için de bu örf ve adetler çağlar boyunca yok olmadan, bugüne kadar ulaştı.) (NT, 31)

Ket-

Ket- fiiliyle kullanılan esas fiillerin kök veya gövdelerine *-(i)b* veya *-ā, -y, -mäy* zarf-fiil ekleri getirilir.

a. Esas fiilin kök veya gövdesine *-(i)b* eklenirse;

a.1. Bitmiş bir iş veya oluş söz konusudur.

“Cākāb nomerning eşiğini āçib çıqıb ketdi.” (Cākāb odanın kapısını açarak çıkıp gitti.) (YAS, 180)

a.2. Birdenbire, çabucak veya esaslı bir şekilde yapılan bir iş veya oluş söz konusudur.

“... sofining xop deb cāvāb berişiğā işānib ketdi.” (... sofinin olur diye cevap verişine inanıverdi-birdenbire inandı.) (YAS, 35)

b. Esas fiilin kök veya gövdesine *-ā, -y* eklendiğinde, bir iş veya oluşun başlaması söz konusu olur. Bu tür birleşik fiiller nadiren kullanılır.

“İncener bülbül singāri sāyrāy ketdi.” (Mühendis bülbül gibi şakımaya başladı.) (YAS, 72)

Kör-, bāq-:

Kör- veya *bāq-* fiilleri zarf-fiil ekiyle kullanılır. *Kör-* tasvir fiili nadiren *-ā* zarf-fiil ekiyle de kullanılır.

Esas fiil kök veya gövdesine *-(i)b* veya *-ā* zarf-fiil ekini aldığımda, denenmiş bir iş veya oluş söz konusu olduğu gibi, daha önceki tecrübelerle dayanarak sonucunu

önceden az veya çok tahmin edip bir iş veya oluşu deneme safhasına girme de söz konusu olabilir.

“Heç şuni oyläb körmägän ekänmän.” (Hiç bunu düşünmemişim.) (YI, 139)

Kötär-

-ib zarf-fiil ekini alan *kötär-* fiili, hareket ifade eden *kel-*, *bar-* gibi fiillerinin önünde kullanıldığında, bu fiillerin ettirgen hale girmesine neden olur:

“Ämmä bu säfär ciddi bir mäsäläni kötärüb kelgän edi.” (Ama bu sefer ciddi bir meseleyi getirmişti.) (YAS, 30)

Qâl-

Esas fiilin kök veya gövdesine *-(i)b* veya *-ä*, *-y* zarf-fiil eklerinden sonra *qâl-* fiili getirilir.

a. Esas fiilin kök veya gövdesine *-(i)b* eklendiğinde, bir iş veya oluşun yapılp bitmesiyle meydana gelen durum ifade edilmiş olur. Ancak, burada işin aniden olması söz konusudur.

“Bälä bir änäsigä, bir dädäsigä qaräb turüb qâldi.” (Çocuk bir annesine, bir babasına bakakaldı.) (SA, 8)

b. Esas fiilin kök veya gövdesine *-ä* veya *-y* eklendiğinde, samimi veya alaylı bir istek ifade edilmek istendiği anlamı çıkar. Bu tür birleşik fiillerde bir süreklilik de söz konusudur. *-ä* zarf-fiil eki, kök veya gövdesi ünsüzle biten; *-y* zarf-fiil eki, kök veya gövdesi ünlüyle biten esas fiilin kök veya gövdesine getirilir. Bu tür kullanımda birleşik fiil çoğunlukla emir ekleriyle şekillendirilir.

“Ehtiyât boling, bäläm, bärä qâling.” (İhtiyatlı olun, çocuğum, gidin.) (AA, 58)

c. Esas fiilin tabanına olumsuz zarf-fiil eki *-mäy* eklenirse, *qâlmaq* fiili kendi anlamında kullanılmış olur.

“Zebi cävâb berâlmäy qâldi.” (Zebi cevap veremedi kaldı.) (YAS, 52)

Qoy-

Esas fiilin kök veya gövdesine *-(i)b* veya *-ä*, *-y* zarf-fiil eklerinden sonra *qoy-* fiili getirilir.

a. Esas fiilin kök veya gövdesine *-(i)b* eklendiğinde, bitmiş, sonuna gelinmiş veya kısa sürede bitmesi istenen bir iş veya oluş söz konusu olur.

“Sizläрни häm bezâvtä qilib qoydim.” (Sizleri de hasta yaptım.) (GA, 66)

b. Esas fiilin kök veya gövdesine -ä eklenirse, samimi fakat biraz ısrarlı bir istekle sonuca ulaşmak söz konusu olur.

“Buni eşitgäç, Xadiçaxân üzil-kesil öz fikrini bildirä qoydi.” (Bunu işitince, Haticehan tamamen kendi fikrini bildirdi.) (YAS, 175)

c. Esas fiilin tabanına olumsuz zarf-fiil eki -mäy eklendiğinde, qoymaq fiili koymak, bırakmak anlamlarında kullanılır.

“Eşitdirmäy qoyädimi ädämlär? (Duyurmadan bırakırlar mı/ koyarlar mı adamlar?) (YAS, 226)

Otir-

Esas fiil üzerine -(i)b zarf-fiil eki ve otir- fiili getirilir.

a. Esas fiil ve tasvir fiilleri kök veya gövdelerine -(i)b zarf-fiil ekini aldıklarında, hemen, şimdiki zamanda herhangi bir durumda belli bir süre kalma söz konusu olur. Bu birleşik fiil türü, Türkiye Türkçesine şimdiki zaman olarak aktarılmaktadır.

“Mänä, men endi cädidni körüb otiribmän.” (İşte, ben şimdi yenilik taraftarını görüyorum/ görmekteyim.) (YAS, 186)

b. “otir-” fiili ile oluşturulan tasvir fiillerinde genellikle oldukça yavaş bir hızla yapılan, belli bir süre devam eden bir iş veya oluş söz konusudur.

“İçkäridä xätini yığläb otirärdi.” (İçeride hatunu ağlayıp duruyordu.) (YAS, 176)

Öt-

Öt- fiili -(i)b zarf-fiil ekiyle kullanılır. Esas fiil kök veya gövdesine -(i)b zarf-fiil ekini aldığıında, iyi ve tam yapılmış bir iş veya oluş söz konusu olur.

“... mullä äbdisämät mingbâşini maqtäb ötdi.” (Molla Abdüssamet binbaşığı övdü/çok çok övdü.) (YAS, 223)

Ayrıca; geçmek bir yerden başka bir yere gitmek anlamlarında da kullanılan bu fiil, olumsuz zarf-fiil eki -mäy ile de geçmek anlamında kullanılır.

“..., qızlär yol boşättilär, ulärni äräläb ötdi.” (... , kızlar yolu boşalttılar, onları aralayıp geçti.) (YAS, 51)

Täşlä-

Täşlä- fiili , -(i)b zarf-fiil ekiyle kullanılır. Esas fiil kök veya gövdesine –(i)b zarf-fiil ekini aldığıında, tam ve esaslı bir şekilde sonuna gelinmiş, tam olarak yapılmış bir iş veya oluş söz konusu olur.

“... qârä oylär qız beçâräni yâmân ezib täşläydi!” (... kara düşünceler kız zavallıyı kötü ezmekte/ yani esaslı bir şekilde eziyor!) (YAS, 53)

Tur-

Esas fiil üzerine getirilen -(i)b zarf-fiil eki ile kullanılan *tur-* fiili süreklilik ifade etmektedir.

a. Zarf-fiil eki almış esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan *tur-* yardımcı fiilinin duyulan geçmiş zaman ekiyle birleşmesinden oluşmuş birleşik fiil şeklinde, hemen şimdiki zamanda, gerçekleşme safhasında bulunan, fakat özelliği sebebiyle sürmekte olan bir iş veya oluş anlatılmak istenmektedir.

“... oşä päytdä köçädän häm heç kim ötgäni yoq. Men körüb turibmän.” (... şu anda sokaktan da hiç kimsenin geçtiği yok. Ben görüyorum/ şu anda da görmekteyim.) (YAS, 169)

b. Zarf-fiil şeklindeki esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman anlamı da veren -ädi ekiyle birleşmesinden oluşmuş birleşik fiil şeklinde, birbiri ardınca gelen bir iş veya oluş anlatılmak istenir.

“... ne’mät tört täräftän suvdäy âqıb turädi.” (... nimet dört taraftan su gibi akmakta.) (YAS, 29)

c. Zarf-fiil şeklindeki esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan *tur-* yardımcı fiilinin belirsiz gelecek zamanın hikayesi şeklindeki oluşumu ile meydana gelen birleşik fiil, geçmişte başlayıp şimdiki zamanda da devam etmekte olan bir iş veya oluşu ifade etmektedir.

“... fänärning şu’läsi... üy içigä tüşib turädi.” (... fenerin ışığı evin için düşüyordu/ düşüp duruyordu.) (YAS, 150)

Aynı yapı, geçmişte bir süre devam etmiş ve bitmiş bir iş veya oluşu da ifade etmektedir.

“... bütin qışlâqning pädäsini bâqıb äiläning ehtiyâçlärigä birâr närsä qoşib turädi.” (... bütün köyün sürüsüne bakıp ailenin ihtiyaçlarına bir parça katkıda bulunurdu.) (YAS, 43)

d. Zarf-fiil şeklindeki esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan tur- yardımcı fiilinin emir şeklinde, genellikle yakın gelecekte gerçekleşmesi istenilen bir iş veya oluş söz konusu olur. Bu durumda da kısa veya uzun bir süreklilik söz konusudur. Burada, emir kipinde birleşik fiilin esas fiil bölümünde *-ä* zarf-fiil eki de kullanılmaktadır. *-ä* zarf-fiil eki ile meydana getirilen ve emir ifade eden birleşik fiillerde, gerçekleşmiş veya hemen gerçekleşecek olan bir iş veya bir oluşun devam etmesi istenmektedir.

“Bolmäydigän vä’dälärni til uçigä keltirmäng, içkäridä turä tursin.”
(*Olmayacak sözleri söylemeyin, içinizde kalsın.*) (YAS, 105)

e. Zarf-fiil şeklindeki esas fiille, bu esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan tur- yardımcı fiilinin şartı şeklinde, süreklilik söz konusudur.

“Uni körsä tikilib, közini älmäy, uzâq uzâq qaräb tursä, ziyârät qilib qolini öpsä, nimä buyursä şuni qılsä!... (Ona baksa, gözünü ondan almadan, uzun uzun baksa, ziyaret edip elini öpse, ne buyurursa buyursun onu yapsa!...) (YAS, 218)

Yât-

Esas fiil üzerine getirilen *-(i)b* zarf-fiil ekinden sonra *yât-* fiili kullanılır.

a. Esas fiilin ve tasvir fiilinin kök veya gövdelerine *-(i)b* zarf-fiil ekini aldıkları durumlarda, hemen, şimdiki zamanda, gerçekleşme safhasında olan, fakat şartlar icap ettirdiği için uzun süren bir iş veya oluş söz konu olur. Bu birleşik fiil türü, Türkiye Türkçesine şimdiki zaman olarak aktarılmaktadır.

“... bir älicänâb kişi bâr. Sizni kütib yâtibdi!” (... saygıdeğer birisi var. Sizi bekliyor/ bekleyip duruyor.) (YAS, 133)

b. Devam eden, o anda yapılmakta olan bir iş veya bir oluş söz konusu olur.

“-Siz-biz sağın sigirmiz, bizning şirin sütimiz bâr, ruslär vä başqa äcnäbiylär bizni emib yätädilär.” (Siz-biz sağılacak sığırız, bizim güzel sütümüz var, Ruslar ve başka yabancılar bizi sömürüyorlar/ yani devamlı olarak sömürüyorlar/ sömürüp duruyorlar.) (YAS, 187)

Yâz-

Esas fiil üzerine getirilen *-ä* zarf-fiil ekinden sonra *yâz-* fiili kullanılır.

Esas fiil kök veya gövdesine -ä zarf-fiil ekini aldığıında, bir iş veya oluşun neredeyse olacağı ifade edilmek istenir.

“Räzzâq sofining üyidägilär ‘mingbâşi’ degän sözni unutâyâzgän edilär.”
(Rezzan sofinin evindekiler ‘binbaşı’ sözünü unutayazdılar.) (YAS, 106)

Yet-

Yet- fiili bir işin ya da hareketin bittiğini ifade etmek için kullanılır.

“Üçälä xâtin häm bu yükning nimäligini ängläb yetâlmädilär.” (Her üç kadın da bu yükün ne olduğunu anlayamadı.) (YAS, 84)

Yubâr-

Esas fiil üzerine getirilen -(i)b zarf-fiil ekinden sonra yubâr- fiili getirilerek kullanılır.

a. Esas fiil kök veya gövdesine -(i)b zarf-fiil ekini aldığıında, aniden meydana gelen veya kuvvetle yapılan bir iş veya bir oluş söz konusu olur.

“Taqrıbâş bir-ikki qadäm yürüb-yürmäyâq, bidirläşni başläb yubârdi.”
(Takırbaş bir iki adım atmamıştı ki, konuşmaya başladı.) (YH, 11)

b. Göndermek, yollamak, bir yere doğru yola çıkarmak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak gibi anlamlarda da kullanıldığıında, kuvvetle yapılan bir iş veya oluş söz konusu olur.

“Häydäb yubâräylikmi? Deb sorädilär.” (Kovup atalım mı/ gönderelim mi? Diye sordular.) (YAS, 271)

Yür-

Esas fiil üzerine getirilen -(i)b zarf-fiil ekinden sonra yür- fiili getirilir.

a. Esas fiil ve tasvir fiili kök veya gövdelerine -(i)b zarf-fiil ekini aldıklarında süreklilik ifade eden bir şimdiki zaman söz konusu olur. Bu yapı Türkiye Türkçesine şimdiki zaman olarak aktarılmaktadır.

“Nimä qilib yürübdü?” (Ne yapmakta/ ne yapıp duruyor?) (YAS, 131)

b. Esas fiil kök veya gövdesine -(i)b zarf-fiil ekini aldığıında, genellikle hareket anında veya yer değiştirirken meydana gelen devamlı ve alışılmış bir iş veya bir oluş söz konusu olur.

“Bälä yolgä kirgändä häm er-xâtin uni âpiçläb yürışdi.” (Çocuk yola girdiğinde de erkek-kadın onu kucaklayıp kaldırdı.) (SA, 8)

Coşkun’un birleşik fiiller ile ilgili özet olarak vermiş olduğumuz görüşleri burada sona ermektedir.

Levent Doğan’ın (Doğan, 2007: 391- 393) editörlüğünde hazırlanan “Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabında” birleşik fiilleri tıpkı Kazak Türkçesi bölümünde olduğu gibi kısaca ele alınmıştır. *İsim+fiil*, *fiil+fiil* yapısındaki birleşik fiillerle ilgili örnek verdikten sonra, tasvir fiilinin çeşitleri olarak incelenen yeterlik, tezlik ve sürerlik fiilleri ile ilgili de bilgi vermiştir. Şimdi biz burada Levent Doğan editörlüğünde hazırlanan gramerin Özbek Türkçesi bölümündeki birleşik fiillere özet olarak yer vereceğiz:

İsim+ Fiil Şeklinde Olan Birleşik Fiiller

<i>Yol âl-</i>	<i>(ilerlemek)</i>
<i>Väfâ kıl-</i>	<i>(vefalı davranmak)</i>
<i>Cävâb ber-</i>	<i>(cevap vermek)</i>
<i>qol kötär-</i>	<i>(el kaldırmak)</i>
<i>mârâk et-</i>	<i>(merak etmek)</i>
<i>mänzur bol-</i>	<i>(hoşlanmak, hoşuna gitmek)</i>
<i>man qıl-</i>	<i>(yasaklama, men etmek)</i>
<i>quruq qâl-</i>	<i>(mahrum olmak, elde edememek)</i>
<i>köngil qoy-</i>	<i>(darılmak, küsmek)</i>
<i>qadäm bäs-</i>	<i>(yürümek)</i>
<i>ädâ et-</i>	<i>(yerine getirmek)</i>
<i>äziyât çek-</i>	<i>(acı, eziyet çekmek)</i>
<i>qolgä al-</i>	<i>(ele geçirmek, yakalamak)</i>

Fiil+Fiil Şeklinde Olan Birleşik Fiiller

İki fiilin -b/-ä,-y zarf-fiil ekleriyle bağlanarak kullanıldığı örnekler şunlardır:

Âl-i-b çık-

okı-b tur-

Âl-ä ber-

Unut- ä-yâz-
ķuvvâtlä-b kel-
Âl-i-b ber-
işlä-y tur-

Yeterlilik Fiili

Doğan, Özbek Türkçesinde yeterlik yapısı için âl- ve bil- yardımcı fiillerinin kullanıldığını söyler. Özbek Türkçesinde yeterlik fiilinin olumsuz âl- fiiline –mä ekinin getirilmesi ile yapılır. Doğan, konu ile ilgili şu örnekleri verir:

Kel-âl- < kel-ä-âl- (gelebilmek)
Kel-âl-mä- < kel-ä-âl-mä- (gelememek)
Ädâ etâlgän < ädâ et-ä-âl-gän (yerine getirilebilen)
Bolâlmädi < bol-ä-âl-mä-di (olamadı)
Ket-ä âl- (gidebilmek)
Yâz-ä âl-mä-dim~ yâz âl-mä-dim (yazamadım)
Unutä bil- (unutabilmek) (Doğan, 2007: 392)

Tezlik Fiili

Özbek Türkçesinde tezlik fiilinin “*asil fiil+-ä, -y/-b+ zarf fiil ekleri+ ber-/ ver-*” şeklinde olduğunu belirten Doğan, tezlik fiili ile ilgili şu örnekleri verir:

Kel-ä-ber- (gelivermek)
Yâz-ä-ber- (yazıvermek)
Çâp-ä berädi (koşuverir)
Äyt-i-b ber- (söyleyivermek)
Otir-i-b ber- (oturuver-) (Doğan, 2007: 392)

Sürekliyet Fiili

Doğan, Özbek Türkçesinde sürekliyet fiillerinin *yât-, yüri-, otir-, tur-* yardımcı fiilleri ve bunların yanı sıra *ķâl-, ķoy-* fiilleriyle ifade edildiğini belirtir. Bu fiillerden *tur-* dışındaki, fiillerin sadece *-(i)b* zarf fiil ekini, *tur-* yardımcı fiilinin ise *-ä/ -y, -(i)b* zarf fiil ekleriyle kullanıldığını belirtir. Örneğin;

yigläb otir- (ağlayıp dur-) *âçib yüri- (açıp dur-)*

kel-i-b yürü- (gelip dur-)

turä tur- (dura dur-)

ket-i-b otir- (gidip dur-)

kelä tur- (gelip dur-)

yâzib tur- (yazıp dur-)

änglä-b yât- (anlayıp dur-)

işläb tur- (işleyip dur-)

(Doğan, 2007: 392–393)

Editörlüğünü Levent Doğan'ın yapmış olduğu *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*nda verilen birleşik fiil konusundaki görüşler burada sona ermektedir.

Örnekler¹⁵

Dehkan şu yerde keçeyu kündüz mehnet kılıb kün körer eken “Çiftçi burada gece gündüz mihnetle gün geçirmiştir.”

ÖT

TT

Mehnet kıl-> mihnet kıl- (Altın Tarvuz, KTB Antolojisi)

Birak leylek yine pestleb ötibdi. “Ancak leylek yine aşağıdan geçmiştir.”

ÖT

KT

Pestleb öt-> aşağıdan geçmek (Altın Tarvuz, KTB Antolojisi)

Şu otişde uç dane tarvuz uruği taşleb ketibdi. “Bu geçişte üç tane karpuz çekirdeği atmıştır.”

ÖT

TT

Taşleb at-> at- (Altın Tarvuz, KTB Antolojisi)

Dehkan ese çigitni ekeveribdi. “Çiftçi çığıdi ekmeye devam etmiştir.”

ÖT

TT

Ekever-> ekiver- (Altın Tarvuz, KTB Antolojisi)

Dehkan haligi leylekni derrav üyge alib barib, sınık kanatie tahtakeç bağleb, bir kanca vakt uni bakibdi. “Çiftçi bu leyleği hemen eve götürmüş, kırık kanadına tahta bağlayıp, bir zaman ona bakmıştır.”

¹⁵<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB0ED0AA5232E402F00BA45A5FE09B742>, 10.08.2010. Bu bölümde verilen

örnekler yukarıda verdiğimiz internet adresinden alınmıştır.

ÖT TT

Alib bar-> alıp var-, götür- (Altın Tarvuz, KTB Antolojisi)

Yerni ikki metre haydeb bolib, yakinidegi kette saynin boyide salkınleb otirse, asmande uçib keteyatgen bir leylek yıkılıb tüşibdi. “(Çiftçi) yeri iki kere sürdükten sonra, yakındaki büyük kayanın kenarında gölgelenirken, gökte uçmakta olan bir leylek düşüp kalmış.”

ÖT TT

Salkınleb otir-> gölgelen-

ÖT TT

Uçib ket-> uçup git- (Uçib keteyatgen)

ÖT TT

Yıkılıb tüş-> Yıkılıp düş-, düşüp kal- (Altın Tarvuz, KTB Antolojisi)

SONUÇ

Bu çalışmada Türk dilinin önemli lehçelerinden Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi birleşik fiil bağlamında incelenmiştir. Lehçeleri belirlerken Türk dilinin farklı üç lehçesinden birer tane seçmeye özen gösterilmiştir. Bunu yapmaktaki amaç, zaman içerisinde farklı kolları varlığını devam ettiren Türk lehçelerinin birleşik fiil konusunda nasıl bir yol izlediğini görmek ve göstermektir. Yaptığımız çalışma sonunda, bu üç lehçenin birleşik fiil konusunda benzer tarafları yanında farklı taraflarının da olduğunu görülmüştür. Hem fiillerin birleşme şekillerinde hem de yardımcı kelimelerin anlam ve oluşumlarında dikkat çeken noktalar tespit edilmiştir. Buna göre bu çalışma sonunda elde ettiğimiz verileri aşağıdaki gibi toplanabilir:

Araştırmacılar birleşik kelimenin, yeni ve farklı anlamdaki bir kavramı karşılamak üzere *iki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelmesi*, olarak tanımlanmasında hemfikirdirler. Bu tanımda birlik sağlanmasına rağmen terimin adlandırılmasında kimi araştırmacılar ortak noktada birleşemezler. İncelenen araştırmacılardan birçoğu *birleşik fiil* adlandırmasını kullanırken, ele alınan araştırmacılar içerisinde yalnızca Tahir Nejat Gencan *bileşik fiil* adlandırmasını yapar. Biz de kavramın adlandırılmasının birleşik fiil şeklinde olması gerektiği görüşündeyiz. Bazı araştırmacıların *birleşik* sözcüğü yerine *bileşik* ifadesini kullanması *r* sesinin düşme eğiliminde olmasındandır.

Araştırmacılar, öncelikle birleşik fiilleri ana başlıklar altında incelemişlerdir. Şöyle ki;

Muharrem Ergin, birleşik fiili, “Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur” şeklinde tanımladıktan sonra birleşik fiilleri, 1. İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller, 2. Fiille birleşik fiil yapan birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayırır.

Tahsin Banguoğlu, iki fiilden oluşan birleşik fiilleri ayırırken tasvir fiillerini anlattıktan sonra karmaşık fiiller diye isimlendirdiği bir grubu incelemektedir.

Banguoğlu, bu gruptakileri üç kısımda inceler: A. Öncelik fiilleri (*görüştüğü ol-, bitmiş ol-, bağlanmış bulun-*), B. Başlama fiilleri (*gelir ol-,utanır ol-, görmez olsaydım*), C. Niyet fiilleri (*gidecek ol-, verici ol-, kalkacak ol-*).

M. Kaya Bilgegil, birleşik fiilleri a) Yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunan bileşik fiiller (*temenni et-, memnun kıl-*), b) İki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan bileşik fiiller (*yazabil-, bitiriver- vb.*), c)Kaynaşma yoluyla teşkil edilen bileşik fiiller (*mihnet çek-, yorgun düş-*) şeklinde üçe ayırmıştır.

Vecihe Hatiboğlu, tasvir fiillerini iki eylem kökünden kurulan ulaçlı birleşmiş eylemler (tasvirî fiiller) şeklinde tanımlayarak zarf-fiilli bu yapıları kendi içinde ayırır

K. H. Menges, Türkçede fiil terkiibini iki grupta inceler. 1. grup “isim-fiil zamanı (nomina-verbaletem-poris), İngilizcedeki “to be” anlamı taşıyan yardımcı fiille meydana getirilen terkiptir”. 2. grup“işlevini bir gerundium (zarf-fiil) –ki bunlar sadece -a ve -p gerundiumudur- ve bir yardımcı fiille yerine getiren isim-fiil terkipleridir”. Burada tasvir fiilleri kastedilmektedir.

Gabain genel olarak Eski Türkçe, Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi sahalalarında *asıl fiil + yardımcı fiil* yapısını ele aldığı “Türkçede Fiil Birleşmeleri” adlı makalesinde; bu yapıyı üçe ayırmaktadır. Buna göre I. grupta “nominal veya verbum finitum şeklinde bulunan logique esas fiil; bir yardımcı fiil ile birlikte kullanılır ve modusu (kip), ara sıra da kılınışı ifade eder: *yazar idim, yazmamış ol vb.*” “II. grup; logique bir esas fiil ile ona eklenen bir deskriptif (tasvir) fiilden oluşur.” Deskriptif fiil tâbirinin P. Melijoranskiy (Syntax kirghize) tarafından kullanıldığını belirten Gabain’e göre; bu grubun en önemli özelliği “esas fiilin bir verbum finitum olmayıp, -a, -ı, -u veya -p ile yapılmış konverbal bir şekil olmasıdır.” Bu grupta yer alan fiil birleşmeleri, tasvir fiilleridir. III. grup da *asıl fiil + yardımcı fiil* birleşmesi şeklinde olmakla beraber, esas fiilden sonra gelen fiiller, tasvir fiillerinin tersine birleşme esnasında kendi anlamlarını tamamen muhafaza ederler.”Gabain bu fiil türünü modal yardımcı fiil olarak adlandırmaktadır.

J. Deny, bir hareketi tasvir eden birleşik fiilleri 1. Karmaşık fiiller 2. Mürekkep fiiller şeklinde iki bölümde inceler. Mürekkep fiiller bir isimle onun ardından gelen bir fiilden teşkil edilir. Karmaşık fiiller ise; ikincisi yardımcı olarak kullanılan, bir küme suretindeki fiillerdir. Bu fiillere karmaşık “complexe” veya yerindelik “périphrastique” adı verilir. Deny, bu grubu A) Olmak yardımcısıyla yapılan karmaşık fiiller (*yazmış ol-, sevmiş ol-, sevecek ol-, yer ol-, unutmuş ol-, kalkamaz ol- vb.*) B) -(y)e veya -(y)i’li ulak

üzerine kurulmuş karmaşık fiiller (*seve bil-*, *yazıver-*, *düşse yaz-*) şeklinde ikiye ayırır. B grubundaki fiiller tasvir fiili olarak adlandırılan gruptur.

Tahir Nejat Gencan, iki ya da daha çok sözcükten oluşan eylemlerin pek çok olduğunu belirterek bu eylemlerin yapılarılarına; kuralla bağlanıp bağlanmadıklarına göre ikiye ayrıldıklarını belirtir ve birleşik fiilleri, 1. Kurallı bileşik eylemler, 2. Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler, 3. Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler (eylem öbekleri) olmak üzere üçe ayırır. Kuralla yapılan bileşik eylemlerin de iki türlü olduğunu belirten Gencan, kurallı bileşik eylemleri de 1.Özel bileşik eylemler 2. Yardımcı eylemlerle yapılmış bileşik eylemler olmak üzere ikiye ayırır. Gencan, “özel bileşik eylemler”in eylem tabanlarından biçimce bileşmiş ve anlamca kaynaşmış olan sözcükler olduğunu ifade eder. Bu eylemler incelediğimiz diğer araştırmacılar tarafından tasvir fiili olarak adlandırılan eylemlerdir. Gencan, özel bileşik eylemleri 1. yeterlik eylemi, 2. tezlik eylemi, 3. sürerlik eylemi, 4. isteklenme eylemi, 5. yaklaşma eylemi olmak üzere beşe ayırır.

Haydar Ediskun, birleşik fiilleri “ İki ya da daha çok kelimenin birleşip kaynaşmasından oluşan yeni anlamdaki fiillerdir.” diye tanımladıktan sonra, birleşik fiilleri ilk önce dört öbeğe ayırmıştır. I. Öbekte “yeterlilik fiili, tezlik fiili, sürerlik fiili, yaklaşma fiili, beklenmezlik fiili, gereksinme fiili, yapmacık fiilleri” , II. Öbekte “bir ortağ ile ol- yardımcı fiilinden oluşmuş birleşik fiiller –başlama fiilleri, bitirme fiilleri, davranma fiilleri-”, III. Öbekte “isim kök ya da gövdesinden bir kelime ile et-, ol-,eyle-, kıl-,buyur- yardımcı fiillerinden biriyle oluşan birleşik fiiller”, IV. Öbekte “anlamca kaynaşmış birleşik fiiller ”yer alır.

Leyla Karahan, birleşik fiilleri “bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğu” olarak tanımlamış ve birleşik fiilleri; 1.Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, 2.Bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller, 3.Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller başlıkları altında üçe ayırmıştır.

Karahan, kitabının son baskısında bazı değişiklikler ve yeni düzenlemeler yapmış ve birleşik fiilleri, A. Bir hareketi karşılayan birleşik fiiller, B. Bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller olmak üzere iki grupta incelemiştir. İlk grupta ana yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller (*isim+ et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun- yardımcı fiilleri*), diğer fiillerle kurulan birleşik fiiller (*vol al-, paraye-, boş ver- vb.*) olmak üzere iki alt grup yer almaktadır. İkinci grupta ise bir hareketi tasvir etmek üzere zarf-fiil eki taşıyan

bir fiil unsuru ile bir tasvir fiilinden kurulan birleşik fiiller ele alınmıştır (*yazabil-, yapiver-, sürüp git-, çıka gel-, şaşka kal-, düşe yaz-* vb.).

Süer Eker, kitabında birleşik fiiller için A. Von. Gabain'in yapmış olduğu tanımlamayı alıntılanmıştır. “ Birleşik eylem grubu; biri asıl eylem, diğeri ad veya eylem olan iki sözcüğün birbiriyle yapı ve anlamca kaynaşması ile oluşan gruptur.” Süer Eker, birleşik eylemleri 1. Tasviri (betimsel) eylemler 2. Adla yapılan birleşik eylemler olarak ikiye ayırmıştır.

Sezai Güneş, birleşik fiilleri “Yeni bir hareket kavramı elde etmek veya var olan bir hareket kavramında bir takım özel değişiklikler meydana getirmek için iki (bazen üç) kelimeyi bir arada kullanarak oluşturulan fiiller.” olarak tanımlamış ve birleşik fiilleri, yapılaş şekillerine göre; 1. Deyim şeklindeki birleşik fiiller 2. Hareket kavramı oluşturan birleşik fiiller 3. Hareket kavramını değiştiren birleşik fiiller olmak üzere üçe ayırmıştır.

Ferhat Karabulut, Kerim Demirci ve İsmail Ulutaş Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı adlı çalışmalarında birleşik fiilleri şu şekilde ifade etmişlerdir:“ Genellikle isim ve fiillerin birleşmesiyle oluşan bu yapılar basit veya türemiş fiiller gibi bir olayı, bir durumu veya bir hareketi bildirir.” Bu tanımlamadan sonra birleşik fiilleri 1. Yardımcı fiiller, 2. Anlamca kaynaşmış bileşik fiiller, 3. Tüm fiil yapısı, 4. Kaynaşmış bileşik fiiller, 5. Tasvir fiilleri olarak beşe ayırmışlardır.

Kenan Koç- Oğuz Doğan birleşik fiilleri, “ iki veya daha fazla fiilin yahut bir isim ve bir yardımcı fiilin birleşmesinden doğan, yeni anlam ifade eden sözcük grupları” olarak tanımlayarak, Kazak Türkçesinde birleşik fiilleri 1. iki veya daha çok fiilin oluşturduğu birleşik fiiller (fiil+fiil) 2. bir isim ve bir yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayırmışlardır.

Volkan Coşkun birleşik fiili, “hem isim soylu veya isimleşmiş fiil soylu Özbek Türkçesi kelimelerle hem de yabancı kaynaklı isim soylu kelimelerle qıl-, et-, bol-, ber-, âl-, sâl- gibi yardımcı fiillerin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü” olarak tanımlamıştır. Volkan Coşkun birleşik fiillerden yalnızca tasvir fiillerini ele almıştır.

Ertuğrul Yaman, birleşik fiili “ herhangi bir hareketi karşılamak üzere bir araya getirilen kelimeler topluluğu” olarak tanımlamıştır. Ertuğrul Yaman kitabında Türkiye Türkçesinde kullanılan birleşik fiil çeşitlerini 1. Bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan

birleşik fiiller 2. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller 3. Bir asıl fiil ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller olmak üzere üçe ayırmıştır.

Araştırmacıların birleşik fiilleri işleyiş şekillerini verdikten sonra, birleşik fiillerin ele aldığımız üç lehçedeki benzer ve farklı yönlerini değerlendirmeye çalıştık. Birleşik fiiller, Kazak ve Özbek Türkçelerinde Türkiye Türkçesinden daha fazla kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi, incelemiş olduğumuz diğer iki lehçeye göre dilbilgiselleşme sürecini daha önce yaşamış olan bir lehçedir. Yani; Türkiye Türkçesinde eskiden kelime olan bazı yapılar bugün ek olarak kullanılmaktadır. Kazak ve Özbek Türkçelerinde ise bu yapılar bugün dahi kelime olarak varlığını sürdürmektedir. Daha önce de örnek verdiğimiz gibi Türkiye Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde bir tasvir fiili olarak da kullanılan *yorı-* fiili bugün, şimdiki zaman biçimini karşılayan bir ek olarak kullanılmaktadır. Bugün *yorı-* fiili, Kazak Türkçesinde *jür-*, Özbek Türkçesinde *yür-* biçimiyle süreklilik ifade eden bir tasvir fiili olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Dikkat çekici bir diğer nokta ise özellikle Kazak ve Özbek Türkçelerinde birleşik fiil türlerinden tasvir fiillerin yaygın olarak kullanılmasıdır. Kazak Türkçesinde sayıları yirmiye varan, Özbek Türkçesinde ise sayıları yirmiden fazla olan tasvir fiilleri bulunmaktadır. Bu tasvir fiilleri kısaca şöyledir:

Kazak Türkçesinde yaygın olarak kullanılan tasvir fiilleri:

жүр- “yürümek”: süreklilik

тұр- “durmak”: süreklilik

ал- “almak”: yeterlilik

бер- “vermek”: tezlik, çabukluk

шық- “çıkmaq”: bitirme

кел- “gelmek”: güçlendirme

сал- “koymak, yerleştirmek”: tamlık

түс- “düşmek”: düşme, azalma

жібер- “göndermek”: güçlendirme

біл- “bilmek” : yeterlik

жат- “yatmak”: süreklilik

отыр- “oturmak”: süreklilik

көр- “görmek” : deneme, sınama

қой- “koymak” : süreklilik

кет- “gitmek” : güçlendirme

кал- “kalmak” : tesadüf, anilik

жазда- “neredeysе yapmak”: yaklaşma

бар- “varmak, gitmek” : süreklilik

таста- “göndermek”: bütünlük

Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanılan tasvir fiilleri:

Al- “al-”:	yeterlik	Bil- “bil-”:	yeterlik
Qal- “kal-”:	tesadüf, anilik	Qoy-:	güçlendirme, belirginleştirme
Çıq- “çık-”:	bitirme	Kel- “gel-”:	güçlendirme
Ver- “ver-”:	tezlik, kolaylık	Tur- “dur-”:	sürerlik
Ket- “git-”:	güçlendirme, çokluk	Bol- “ol-”:	bitme, tükenme
Yubar- “gönder-”:	güçlendirme, anilik	Otir- “otur-”:	sürerlik
Yür- “yürü-”:	tekrar, sürerlik	Başlä- “başla-”:	başlama
Yat- “yat-”:	sürerlik	Bar- “var-”:	sürerlik
Bit- (bitir-):	bitirme, tamamlama	Yet- “yet-”:	normal oluşum
Öt- “öt-”:	tamamlanma; önem	Ber- “ver-”:	başkasına yönelme
Taşlä- “taşla-”:	bütünlük	Sal- “sal-”:	tamlık, bütünlük
Tüş- “düş-”:	düşme, azalma	Öl- “öl-”:	aşırılık, üstünlük
Kör- “gör-”:	deneme, sınama	Yaz- “yaz-”:	yakınlık
Qarä-, baq- “Kara-, bak-”:	belirleme, anlama		

Sonuç olarak, bu üç lehçenin (Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi) içinde Kazak Türkçesi ile Özbek Türkçesi birbirine daha yakın bir yol izlerken, Türkiye Türkçesinin biraz daha uzak olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni Türkiye Türkçesinin Türk dilinin güney batı koluna mensup olması, Özbek ve Kazak Türkçelerinin ise Kuzey grubuna mensup olmalarıdır. Özbek Türkçesinin diğer gramer yapılarında olduğu gibi birleşik fiil konusunda da Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında bir yol izlemekte olduğu tespiti sanırız yanlış olmaz.

BİBLİYOGRAFYA

- Akbaba Ergöner, Dilek (2007) “*Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-fiil Bulunan Birleşik Fiiller*”, Dil Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, S.1.
- Banguoğlu, Tahsin (1986), Türkçenin Grameri, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, s. 310- 318.
- Buran, Ahmet (2006), Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Coşkun, Volkan (2000), Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, s. 178- 197.
- Demirci, Kerim (2003), Descriptive Verbs in Kazakh, University of Wisconsin Madison (Basılmamış doktora tezi).
- Demirci, Kerim, (2008) “*Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme*”, Bilig, S. 45, s. 131–146.
- Doğan, Levent (2007), Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı, Kriter Yayınları, İstanbul.
- Ediskun, Haydar (1993), Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi- Biçimbilgisi- Cümlebilgisi), İstanbul, s. 228- 246.
- Eker, Süer (2003), Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 325- 326, s. 375- 376.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1993), Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007), Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 291- 354, s. 429- 480.
- Ergin, Muharrem (1981) Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Gabain, A. Von (1953) “*Türkçe’de Fiil Birleşmeleri*”, TDAY Belleten, TDK Yayınları, S. 538, Ankara.
- Gabain, A. Von (1988), Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, s. 109.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), Dilbilgisi, TDK Yayınları, Ankara, s. 321- 329.

- Gülensoy, Tuncer (1998), Üniversiteler İçin Türkçe El Kitabı, Kıvılcım Yayınları, Kayseri.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1991), Yapı Bakımından Fiiller, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- Hatiboğlu, Vecihe (1972), Türkçenin Söz Dizimi, TDK Yayınları, Ankara.
- İlker, Ayşe (1997), Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, TDK Yayınları, Ankara, s. 140- 141.
- İşlek, Gülnaz (2001), Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinde Birleşik Fiil ve Fonksiyonları, Dokuz Eylül Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi).
- Karabulut, Ferhat; Demirci, Kerim; Ulutaş, İsmail (2006), Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı, Oku-yorum Yayınları, Ankara, s. 86- 97.
- Karabulut, Ferhat (2007), “*Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi*”, İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Karahan, Leyla (1993), Türkçede Söz Dizimi- Cümle Tahlilleri-, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 36- 39.
- Karahan, Leyla (2006), Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 73- 79.
- Koç, Kenan (2004), Kazak Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi, Ankara, s.232- 241.
- Korkmaz, Zeynep (1998) “*Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları*”, TDAY Belleten, TDK Yayınları, Ankara, s. 13- 14.
- Korkmaz, Zeynep (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2007), Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
- Oğuz Bülbül, Betül (2008) “*Vesilet’ün-Necat’ta Yapısal ve Semantik Açından Birleşik Fiiller*”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı.
- Öztürk, Deniz (1997) Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) 2 cilt Ankara.
- Uzun, Murat (2007) Kazan-Tatar Türkçesinde Birleşik Fiiller, Karadeniz Teknik Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi).

- Yaman, Ertuğrul (1994), “*Özbek Türkçesi Üzeri ’ne Birkaç Söz* ”, Türk Dili, Şubat, s.151.
- Yaman, Ertuğrul (2000), Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK Yayınları, Ankara, s. 146- 161.
- Zeynalov, Ferhat (1993), Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 59- 75, s. 253- 260.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB0ED0AA5232E402F25881B305C3223FE>, 10.08.2010.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB0ED0AA5232E402F00BA45A5FE09B742>, 10.08.2010.